

KURAN'I KERİM'DE A-K-L (ا ك ل) KELİMESİ

Semantik Tahlil ve İslam Düşüncesinde Teşekkül Eden Akıl Anlayışlarıyla Bir Mukayese

Okutman Mehmet Ali Durur

Fırat Üniversitesi YDYO

malidurur44@gmail.com

Özet

Kur'an'ı Kerimde insanın hem iyiliğe hem de kötülüğe meyyal bir varlık olarak yaratıldığı belirtilir. Böyle olmasına rağmen Allah (c.c) İnsanı bu iki zıt kabiliyet arasında şaşkın ve perişan bırakmamış ona akıl gibi temyiz edici bir meleke vermiştir. Allah (c.c) Kitabında insanın önüne ilahî gerçekleri sererek onu devamlı surette aklını kullanmaya davet etmiştir. Aklını kullanmayanlar Allah (c.c) tarafından yerilirken akıl sahipleri yani bahşedilen akıl nimetini yerinde kullananlar da methedilmiştir. Kur'an'ı Kerim'de insanları akletmeye sevk eden âyetler olduğu gibi, akletme işini kalbin yaptığını belirten âyetler de mevcuttur. Çünkü Kalp, insanı gerçek bilgiye götüren bir menba'dır. İnsanın varlığını ancak tezahürleriyle anlayabildiği akıl ve düşünen kalp, olabirliği kabul edilen fakat mişahhas olmayan kavramlardır. Bu çalışmada, kullanıldığı takdirde insana diğer varlıklardan ayrı ir özellik kazandıran, onu yaratıcı karşısında sorumlu yapan ve istikamet sunan; dolayısıyla da insanın ilerlemesine, kurtuluşuna vesile olan akıl semantik olarak incelenecek, insan zihninde çağrıştırdığı anlam ortaya konulacaktır. Ayrıca bu çalışmada muhtelif bilim dallarının akla yaklaşımı ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Akıl, Kur'an, Hadis, Felsefe, Kelam, Tasavvuf, Semantik ve Tarihsel Süreç

Abstract

Semantic Analysis of the word of "A-K-L" in Holy Qur'an (ا ك ل) and A Comparison With the Consciousness Approach That Occured in Islamic Thought

It indicates in the Holy Qur'an, that a human is created with the liability of being both good and bad. However, Allah has not left mankind confused and distraught between these two contrasting abilities. Allah has given them mind with intelligence and wisdom. In the Holy Qur'an, Allah has always encourage mankind to use their mind by providing them with divine truths so that it may helps them. While those who don't use their minds in the right way are being reviled by Allah The Almighty, those who use their minds in the right way- who use their gifts accordingly- are being praised by the Almighty. As there are verses in the Holy Qur'an which encourages people to use their minds accordingly, there are also verses which indicates that the process of using the mind is controlled by the heart. Because heart is like an upstream which leads person to actual knowledge. righte-

rious heart and a good mind are concepts that understood the existance of man only by his apparent menifestations. They are the concepts that exists but have no concret signs. Details will be provided in this study, about an attribute which if humans can use it in a right way will gain them qualifications that will set them apart from the other living things- qualifications that will makes them responsible to their god, qualifications that will shows a direction to them providing them with a character that will lead them to progress and salvation. Details will be prvided about the meaning of such characteristic and its important in the development of human mind. This work will also summerize the approach of various field of science to human mind.

Key Words: Mind, Qur'an, Hadith, Islamic Sufism, Semantics, Historical Process.

Giriş

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan: temyiz gücü; düşünme ve anlama melekesidir.¹ Felsefe ve mantık terimi olarak akıl "varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç" demektir.² Bu anlamıyla akıl sadece meleke değil, özdeşlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi akıl ilkelerinin bütün fonksiyonlarını belirleyen bir terimdir. İslam öncesi zamanlarda "akıl" kelimesi, insanın değişen durumlarda gösterdiği "pratik zekâyı" ifade ederdi. Akıllı adam, en beklenmedik olaylar karşısında dahi bir çözüm yolunu bulup tehlikeden kendisini kurtaran kişiydi. Bu çeşit pratik zekâ, İslam öncesi Araplar arasında takdir ve hayranlık görürdü.³ Zaten çöl şartları içinde başka türlü güvenle yaşamak mümkün değildi. Kur'an-ı Kerim'in inzal olmaya başlamasıyla aklın bu işlevselliği vurgulanmış ve insanlar akıllarını kullanmaya teşvik edilmiştir.

Akıl kelimesi Kur'an'ı Kerim'in geneline yayılmış olup 30 sûrede 49 âyette muhtelif iştikaklarıyla kullanılmıştır. Bunların hepsi fiil formundadır. Lafzın sadece fiil formunda kullanılmış olması aklın dinamik yapısıyla alakalı olup Allah'ın (cc) işlevsel akla verdiği önem olarak değerlendirilmelidir.

Akıl lafzının geçtiği âyetler rastgele olmayıp nûzul esnasında tedrici ve akli bir üslup takip edilmiştir. Şöyle ki, istisnalarıyla beraber ilk dönem mekkî âyetlerde iman

¹ Ebu'l-Bekâ, el-Hasbini-Kûfi, **Külliyât-ı Ebi'l-Bekâ**, İstanbul, 1287, s.450; Çankı, Mustafa Namık, **Büyük Felsefe Lügati**, İst. 1954, III/23.

² Bolay, Süleyman Hayri, " Akıl " maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İst. 1989, II/238.

³ İzutsu, Toshihiko, **Kur'an'da Akıl ve İnsan**, Çev. Süleyman Ateş, Ankara, trs. s. 61.

etmeye vesile olan insanın yaratılışı⁴ başta olmak üzere doğadaki düzene⁵ dikkat çekilmektedir. Daha önceki toplumların durumlarına dikkati yönelterek insanda köklü değişiklikler hedeflenmektedir.⁶ Öte yandan dünya ahiret kıyaslaması yapılarak insan davranışlarının düzenlenmesi amaçlanmıştır⁷ Mesellerde⁸ insana zihni zinde tutacak kıyas imkânı vermektedir. Peygamberlik görevinin hiçbir menfaatinin olmadığı⁹ belirtilerek bu hususta zihinlere gelebilecek şüpheler izale edilmektedir.

Ehl-i Kitâb ile ilişkilerin başladığı münafikların zuhur etmeye başladığı Medine döneminde akıl lafzı bu iki grubun durumlarından örnekler verilerek işlenmektedir.¹⁰ Mekke döneminde iman etmeye vesile olması umulan doğal oluşumların gözlemlenmesi istenirken, Medine döneminde imanı pekiştirip tahkik ve takviyesi hedeflenmiş olduğu düşünülebilir. Çünkü bu dönemde taklit saplantısı olanların akletmedikleri ifade edilmektedir.¹¹ Her şeye rağmen peygamberin (s.a.v.) anlaşılmasını¹² ve dinin alaya alınması eleştirilip¹³ akıllarını kullanmayanların ricse maruz kalacakları¹⁴ belirtilmektedir.

Akıl kavramının geçtiği ayetlerin 24'ü mekkî, 25'inin de medenî olması bu kavrama yapılan vurgunun tebliğ aşamalarının her iki döneminde de dengeli olduğunu göstermektedir.

Görülmektedir ki akıl Kur'an'da dînî anlamı olan anahtar kavramdır. O Allah'ın ayetlerini anlamayı sağlayan insan yeteneğidir.¹⁵

Hız. Peygambere atfedilen "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır. Allah ona 'önüne dön' dedi, döndü. 'arkanı dön' dedi, döndü. Sonra Allah (cc) izzet ve celâlîme yemin ederim ki bana senden daha sevimli gelen bir şey yaratmadım. Seninle alırım, seninle veririm. Seninle ödül verir, seninle cezalandırırım."¹⁶ Cebrâil Âdem'e geldi ve 'ben sana üç

⁴ Mü'min, 40/67.

⁵ Câsiye, 45/5; Nahl, 16/12, 67; Mü'minun, 23/78-80; Rum, 30/24; Ankebût, 29/63.

⁶ Yusuf, 12/109; Ankebût, 29/109; Yâ-sîn, 36/62; Sâffât, 37/138.

⁷ En'am, 6/32; Kasas, 28/60.

⁸ Rûm, 30/28; Ankebût, 29/43.

⁹ Hûd, 11/51.

¹⁰ Ehl-i Kitap için bkz. Bakara, 2/44; Al-i İmran, 3/65; A'râf, 7/169; Münafiklar için bkz. Bakara 2/76; Haşr, 59/14.

¹¹ Bakara, 2/170.

¹² Yunus, 10/16; Hucurat, 49/4.

¹³ Maide, 5/58.

¹⁴ Yunus, 10/100.

¹⁵ İzutsu, s.82.

¹⁶ Gazzalî, ebu Muhammed b. Muhammed, *İhyau Ulumi'd-Din*, Kahire, 1966, I/69.

şey getirdim, birini seç' dedi. Âdem 'onlar nedir ya Cebrâil?' dedi. Cebrail de 'akıl, hayâ ve din' dedi. Âdem'de akılı seçti."¹⁷ "Kişi kendisini hidayete götürecektir, çirkinliklerden sakındırarak akıldan daha güzel bir şey kazanmamıştır"¹⁸ şeklindeki hadisler sıhhatleri hakkındaki tartışmalar¹⁹ bir yana, aklın kültürümüzdeki yerini göstermektedir.

İslam Düşüncesinde akıl kavramına verilen ihtimam çok az kavrama gösterilmiştir. İslâm filozof, kelamcı ve mutasavvıflarından her biri konuyu kendi zaviyelerinden ele almış ve değerlendirmişlerdir. Bu sebeple aklın mahiyeti ve fonksiyonları bakımından oldukça dolgun tanımları yapılmıştır. İnsanı diğer canlılardan farklı kılan 'ayırıcı vasıf' olarak kabul edilen akıl analiz ve sentez gibi fonksiyonları yerine getiren 'bilim yapma aracı' olarak tanımlanmıştır. Akla sadece bilimsel faaliyetin ön şartı olarak bakılmamış, aynı zamanda akıl, insanın münkere düşmesini engelleyen bir yetenek olarak İslam geleneğinde dînî, ahlâkî ve hukuksal mes'uliyetin 'olmazsa olmaz şartı' kabul edilmiştir.²⁰

İslam düşünce tarihinde akıl kavramına gereken önem verilmiş, zengin bir literatür oluşmuştur. Bu çalışmamızda gerek risale ebadında kitaplardan gerekse makalelerden ulaşılabildiklerimizden istifade ettik. TDV İslam Ansiklopedisi 'akıl' maddesi ve yazarları araştırmamızda istifade ettiğimiz bir kaynak olmuştur.

Araştırmamız bir kavram çalışmasıdır. Kabul edileceği üzere kavram çalışmaları dil çalışmasıdır. Bu tür çalışmalarda lügatlar önemli bir yer tutar. İbn Düreyd'in Cemheretü'l-Lüğa'sı, Cevheri'nin es-Sihah'ı başta olmak üzere, Halil b. Ahmed'in Kitabu'l-Aynı, İsfehani'nin Müfredatı, İbn Manzur'un Lisanu'l-Arab'ı ve Asım'ın Kamus'u önemli başvuru kitaplarımız olmuştur.

Öte yandan tefsirler arasından Taberi'nin Camiu'l-Beyan'ı, Zemahşeri'nin Keşşaf'ı, Fahreddin Razi'nin Mefatihü'l-Ğayb'ı, İbn Kesir'in Tefsirü'l-Kur'an'il Azim'i ve Nesefi'nin Medarik'i gibi klasik tefsirlerin yanında yakın geçmişten Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili ve Mevdudi'nin Tefhim'i ile günümüz tefsirlerinden Süleyman Ateş'in Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri kaynaklarımız arasında yer almıştır.

¹⁷ Gazzalî, I/68.

¹⁸ İsfehâni Râğıb Hüseyin b. Muhammed b. Raşid, **Müfredat**, Kahire, 1961, s. 511; Gazzalî, I/68.

¹⁹ Bu hadislerin sıhhat dereceleriyle ilgili bilgi için b.k.z. Cûzu, Muhammed Ali, **Mefhumu'l-Akl ve'l-Kalbi'l-Kur'ani ve's-Sünne**, Beyrut, 1983, s. 140-142.

²⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, Akıl, T.D.V. **İslam Ansiklopedisi**, İst. 1990, II/244-245

Hadisler ele alınırken Buhari ve Müslim'in Sahihleri başta olmak üzere Kütüb'ü Tis'a araştırmamızda esas teşkil ederken İbnü'l-Esir'in Camiu'l Ehadis'i şerh ve yorumlarda başvurduğumuz kaynak olmuştur.

Âyet mealleri tarafımızdan verilmeye çalışılmış olup gerektiği yerlerde Diyanet İşler Başkanlığının ve Elmalılı'nın meallerinden istifade edilmiştir.

I. Kur'ân'ı Kerimde Akıl Kelimesi

a. Sözlük Anlamı

Sözlükte "Akıl" kelimesi Arapça "ع ق ل" fiil kökünden türemiş bir mastardır. Ancak Cevherî (ö.400/1009) Sîbeveyh'in عقل lafzının sıfat olduğunu söylediğini belirtir²¹ "Yasaklamak, engellemek, devenin ayağını bağlamak, istemek, tutmak, korunmak, sığınmak, bilmek, anlamak, zekâ, bilgi, ruh, düşünce, görüş, nefis-i natika ve kavrama yeteneği gibi anlamlara gelir."²²

İsfehânî (ö. 425) Müfredat'ta kelimenin kök anlamını şu şekilde verir; bir nesneyi yakalamak ve bırakmamak üzere tutmak, alıkoymak, korumak veya ona yapışmak ve bunları istemek ya da bunlara yönelmek.²³ Örneğin, devenin ön baldırıyla kolunu katlayıp bunları kolunun ortasından köstek bağıyla bağlanması عقل البعير بالعقال şeklinde ifade edilirken, ilacın karnı sıkıca tutması, kavraması, ele geçirmesi ya da yakalaması عقل الدواء şeklinde ifade edilir. Yine dil tutulması, konuşulmaması, susulması ve hayvanın bağlanması da bu kelime ile ifade edilir.²⁴ Bu kelimeden türetilerek korunak, saldırıları engellemek anlamında kale kelimesinin karşılığında معقل ج معائل kullanılırken, العقل ishali önleyen ilaç anlamında kullanılır.²⁵ Bu kelime aynı zamanda, anlama kabiliyeti yüksek

²¹ Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah Tâc'ul-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Daru'l-İlmi li'l-melayin, Beyrut, 1979 s. 1769.

²² Ferâhîdi, ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmet *Kitabu'l-Ayn*, Beyrut, 1988, I/159. Fîruzâbâdî, Ebû't-Tâhir, *el-Okyanûsu'l-Basît fi Tercümeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, Dersaadet, Kahire, 1913, IV/18; Cürçânî, Seyyid Şerîf, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, İstanbul, 1960, s. 151-152; Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Musa, *el-Külliyât*, nşr. Adnan Deriş, Muhammed el-Misrî, 1992, s. 212-217; et-Tahânevî, Muhammed b. Ali b. Ali, *Keşşâf-u Istılâhâtî'l-Fünûn*, Kalkûta, 1862, II/1033-1034; İsfehânî, Râgıb Hüseyin b. Muhammed b. Râşid, *Müfredât fi Garîbî'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Seyyid Kilânî, Kahire, 1961, s.341; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, 1990, "Akl" md.; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul, 1964, III/ 291-292; ez-Zâvi, Tâhir Ahmed, *Tertîbu Kâmûsi'l-Muhît*, İsa el-Bâbî el-Halebî Baskısı, 1973, "Akl" md.

²³İsfehani, *Müfredat*, s. 577-579; İbni Düreyd, Ebu Bekr b. Muhammed, *Cemheretü'l-Luğa*, 3/128, Mektebetü'l-Mearif, Haydarabat. h.1349.

²⁴İsfehani, *Müfredat*, s. 578.

²⁵ İbn Düreyd, ebu Bekir Muhammed b. Hasan el Basrî, *Kitabu Cemhereti'l-Luğa*, Bağdat, h.1345, III/128-129.

olan toplumun en akıllı kişisi anlamında da kullanılır.²⁶ En akıllı kişi toplumun yanlışa düşmesini önlemesi sebebiyle aynen ilacın ishali önlemesinden hareketle kinaye edilerek bu anlamda kullanılmıştır.

عقل maddesi keçi, koyun gibi hayvanların sarp yamaçlara tırmanması anlamında da kullanılır. عقيل dağ keçisi demektir. Nitekim bu tür yaban hayvanlarının sığınma ve barınma maksadıyla dağlarda yaşadıkları bilinmektedir. Gölgenin gün ortasında sabit olarak kalması anlamında kullanılan عقل²⁷ kavurucu çöl sıcağında gölgenin koruyuculuğuna benzer bir şekilde aklın koruyuculuğu ile alakalı olabileceği gibi aklın, düşünceleri sabitleyip bir sonuca bağlamasıyla da ilgili olabilir.

Diğer taraftan عقل kelimesi, denizin derin yeri veya dalgası, kıvrımlı nehir ya da vadi ve karışık işler için kullanılmaktadır.²⁸ Yoğun olarak ve derin bir şekilde karışık meselelere kafa yoran akıl onları bir düzene koymak için kıvrımlı bir süreci takip ederek meselelerin derinliklerine iner.

Asmanın koruk vermesi, تعقيل lafzı ile ifade edilir.²⁹ Bu lafız aklın verdiği ürün³⁰ ile alakalıdır. Bilindiği üzere ham üzüme verilen isim koruktur. Ham üzümün olgunlaşmış tat alması için zamana ve bakıma ihtiyaç vardır. Bu sebeple ham da olsalar düşünceler, fikirler yok edilmeyip olgunlaşmalarına fırsat verilmelidir.

Maktülün hakkını korumak anlamında da عقلت المقتول şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Diyeti ödemekle yükümlü olan kişilere العاقلة denilmektedir.³¹ Diyet olarak verilen develerin, mağdurun veya velilerinin avlusuna getirilip 'bağlanması' yahut diyetin ödenmesiyle diğer tarafın intikam almasına 'engel olunması' gibi mülahazalar kelimenin bu anlamda kullanılmasına sebep olmuştur.

عقل maddesinin cahiliye dönemi Arap şiirinde de bağlamak anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Mesela Amr b. Kays'ın (ö.146/763) söylediği şu beyit bu anlamdadır: "إذا عقلك عما لا ينبغي فأنت عاقل" "Eğer aklın seni gereksiz şeylerden alıkoyuyorsa (bağlıyorsa) işte o zaman akıllıdır."³² Hâkim et-Tirmizi (ö.932/1525) ipin hayvanı bağlayıp

²⁶ İbn Manzur, XI/458; Asım, III/1448.

²⁷ Ezheri, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, **Tehzibu'l-Luğa**, Kahire, Daru'l-Kavmiyyeti'l Arabiyye, 1964, I/238-241.

²⁸ Halil b. Ahmed, I/161; Cevherî, s.1769-1770; İbn. Manzur, XI/462.

²⁹ Âsım, III/1448.

³⁰ Bayraklı, Bayraktar, **Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları**, İst. 1999, s.46.

³¹ İsfehani, s. 578.

³² Cûzû, Muhammed Ali, **Mefhûmu'l-Akl ve'l-Kalb fi'l-Kur'ani ve's-Sünne Dâru'l-ilm lil-Melayin**, Beyrut, 1983, s. 24.

hareket etmesini engellediği gibi aklın nefsi bağlayıp hevâ ve hevese tâbi olmasını yasakladığını söyler.³³ Bu sebepten ötürü akıl, sebep-sonuç arasındaki ilişkileri kurarak yaptığı çıkarımlarla kulu Allah'a bağlar.³⁴ Araplarda *عقلت المرأة شعرها* cümlesi kadının saçını bağlamasını ifade etmektedir.³⁵ Cümlede geçen bağlama ifadesi saçın düzeltilmesi için kullanılmıştır. Akıl da insanın duygu ve düşüncelerine bu şekilde düzen verir.

İslâm öncesi dönemde³⁶ ve sözlüklerde *ل ق ع* kelimesine günümüz dünyasında kullanılan anlamların verildiğini de görmekteyiz. Çocuğun âkil olması, aklını kullanabilmesi³⁷ ki, bu temyiz diye isimlendirilip, insanın ahlaki, hukuki ve dini bakımdan sorumluluk dönemidir.³⁸ Anlama ve idrak³⁹ tamamen akılla ilgilidir. Bu sebeple mükellef akıl, insanı diğer canlılardan ayıran özelliktir.⁴⁰ Akla cehalet⁴¹ ile ahmaklığın zıddı,⁴² ilim⁴³ ve insanın ilim yamaya müsait kabiliyeti⁴⁴ anlamları da verilmiştir. İslam öncesi dönemlerde bu kavram, insanın değişen durumlarda gösterdiği pratik zekâyı ifade ederdi. Akıllı adam en beklenmedik olaylar karşısında dahi çözüm yolunu bulup tehlikeden kendisini kurtaran adam idi. Bu tür zekâ Cahiliye Arapları arasında önemli görülür takdir edilirdi.⁴⁵ Bu doğrultuda Kureyşliler arasında nesep ve tarih ilmini en iyi bilen kişi olduğu için Hz. Ali'ye (ö. 661) *عقيل* lakabı verilmiştir.⁴⁶

İslâm Literatüründe akıl ile ilgili ilk müstakil eseri yazar⁴⁷ Muhâsibi, (ö. 243/857) insanın anlama ve idrak kabiliyetine bu ismin verilme nedenini; anlamın akılla bağlanıp zapt-u rapt altına alınmasıyla izah eder. Aynı şekilde insan aklına akıl denmesinin sebebi; sahibini bağlayarak tehlikeli durumlarda açmaza sürüklenmesini engelleyip⁴⁸ insanın

³³ Cûzû, s. 27.

³⁴ Nasr, Seyyid Hüseyin, **İslam İdealler ve Gerçekler**, (çev. Döç. Dr. Ahmet Özel) İz Yay. İst. 1996, s.25

³⁵ Cevherî, 7/1770; İsfehânî, s.342.

³⁶ Cûzû, s. 24-25.

³⁷ Bostânî, Butros, **Muhîtu'l-Muhît**, Lübnan 1987, s. 631; Asım, III/ 1147.

³⁸ Döndüren Hamdi, Akıl Mad. **TDV İslam Ansiklopedisi**, II/247; Arkoun, Muhammed, **Kur'an Okumaları**, (çev. Ahmet Zeki Ünal), İst. 1995, s.204.

³⁹ İbn Manzur, XI/458; Bostânî, s. 631.

⁴⁰ Bakara, 2/271; Enfal, 8/22; Furkan, 25/44; Gazâlî, I/69; Ateş Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, İst. 1989, III/500.

⁴¹ Halil b. Ahmed, I/159; İbn Düreyd, III/128.

⁴² İbn. Manzur, XI/458.

⁴³ Asım, III/1446.

⁴⁴ İsfehani, s. 341.

⁴⁵ İzutsu, s. 81-82.

⁴⁶ Asım, III/1451.

⁴⁷ Aydın, Hüseyin, **Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi**, Ankara, 1976, s.61

⁴⁸ Ezheri, I/240.

kötü yollara gitmesini engellemesi bakımındandır.⁴⁹ Kelimenin farklı dillerdeki kök karşılıkları da akıl kelimesinin anlamını kavramaya yardımcı olacaktır. Akıl Yunanca 'nous', Latince 'ratio' ve 'intellectus' kelimelerinin karşılığıdır.⁵⁰ Batı dillerinde akıl kelimesi mukabilinde kullanılan kelimeler bu köklerden türemiştir. Hesaplamak anlamlarına gelir.⁵¹ Latince bir kelime olan 'intellectus' Grekçe 'selectus' tan gelir. Seçme ve ayıklama demektir.⁵² Dikkatten kaçmayacağı üzere batı dillerinde akıl mukabilinde kullanılan kelimelerin kök anlamlarında hesaplama, sayma, seçme ve ayıklama anlamları mevcuttur. Türkçemizde akıl kelimesi Arapçadan aynen nakledilerek kullanılmaktadır.⁵³ Örneğin 'akıl etmek': tedbir düşünmek, önlem almak; 'akıl fiilin lalasıdır', akıl hareketlerimizi yönlendirir, akıl hareketlerimize hocalık eder.⁵⁴ anlamlarına gelir. Öz Türkçede akıl karşılığında 'us' kelimesi kullanılmaktadır. Divan-ı Lügat-ı Türk'te 'us' hayır ve şerri ayırt ediş şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁵ Filhakika Kaşgarlı Mahmut'un (1008-1105) verdiği bu anlam kök anlamdan uzaktır. Kelimenin fonetiğinden diğer dillerde de var olan kök anlamını çıkartmak mümkündür. Türkçede insanlar için kullanılan 'us' kelimesi ve Anadolu da çobanların hayvanları yönlendirmek için kullandıkları 'ss, uss' seslerinin kontrol etme, yönlendirme amacına matuf oldukları düşünülünce, bunlara fonetik olarak benzeyen 'us' kelimesinin, kişinin kendisini ve kendi dışındakilerini kontrol etme hedefini yerine getirmeyi ifade etmede isim olarak kullanılması kelimenin anlamı hakkında bizlere malumat vermektedir.⁵⁶ Örneğin 'us bahası/ akıl parası' deyimleri akılsızlık sonucu çekilen ve tecrübe olan zarar anlamında kullanılmaktadır.⁵⁷

Akıl; kök anlamlarından hareketle, ilimle insanları koruyan korumaya alan ve helak edici yollara sürüklemeyen bir meleke, bir tasavvurdur. Bu meleke ile insanın istifade ettiği ilim akıldır.⁵⁸ Hz. Ali'den nakledilen şu beyit bu anlamı pekiştirmektedir: رثيت العقل عقليين/ فمطبوع و مسموع / ولا ينفع مسموع اذا لم يك مطبوع / كما لا ينفع الشمس وضوء العين ممنوع Akıl

⁴⁹ Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, **Edebü'd-Dünya ve'd-Din**, İstanbul, 1969, s.6.

⁵⁰ Sâliba, Cemil, **Mu'cemu'l-Felsefi**, Beyrut, 1982, II/84-91.

⁵¹ Hançerlioğlu. Orhan, **Felsefe Sözlüğü**, Akılcılık maddesi, İst. 2002. s. 198

⁵² Yakıt, İsmail, **Doğru Bir Kur'an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi**, SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1/19.

⁵³ Şemseddin *Sami*, **Kamus-u Türki**, akıl maddesi, İst. 1997.

⁵⁴ Doğan Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, Akıl maddesi, İz yayıncılık, İst. 1996. s. 27.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ı Lügat-ı Türk**, I/ 36.

⁵⁶ Tayfur, Hamdi, **Akletme Üzerine**, İlimyurdu Yayınları, s. 168. İst trs.

⁵⁷ Doğan, s. 1097.

⁵⁸ İsfehâni, s. 577.

ikidir / akli matbu', akli mesmu'/ Mesmu' fayda vermez matbu' olmayınca/ Güneş ışığı-
nın fayda vermediği gibi/ Gözün ışığı olmadığında."⁵⁹

b. ع ق ل Maddesinin Sözlük Anlamının Hadislerde Kullanımı

Akıl kelimesi kök anlamı itibarı ile Kur'an'ı Kerim'de kullanılmazken hadislerde kök anlamıyla birlikte fıkhıdaki terim anlamını da görebilmekteyiz. Şimdi hadislerde kelimenin kök anlamının kullanılmasına örnekler ile bakalım;

“رأيت رسول الله عقل راحلته وهي Mola verdiğiinde peygamberin (sav) bineğini *bağladığımı* gördüm.⁶⁰

“Peygamber (sav) *anlaşılması için* sözü üç kez tekrarlandı.”⁶¹

“مرنى بأمر ولا تكثر على حتى أعقله Bana bir şeyler emret lakin *kavrayıp ne olduğunu bilinceye* kadar çoğaltma.”⁶²

“أن مثل صاحب القرآن كمثل صاحب الأبل المعقلة Kur'an'ı Kerimi ezberleyen kişinin örneği devesini *bağlayıp sağlama almış gibidir.*”⁶³

“Peygamber (sav) (koyunu) *bağladı* ve memesini sıvazladı.”⁶⁴

... فأنها معقل المسلمين... elbette o Müslümanların *kalesidir.*⁶⁵

سياه ipliği *düğümleyerek /bağlayarak* ve beyaz ipliği *düğümleyerek / bağlayarak* niyet ettim.⁶⁶

فمن كان له بعير فليشد فليوثق عقاله Her kimin hayvanı varsa bağlasın ve *bağını* da sağlam yapsın.⁶⁷

عقل أهل الذمة نصف عقل المسلمين Zimmet ehlinin *diyeti* Müslümanların *diyetinin* yarısıdır.⁶⁸

İbnü'l-Esir (544-606) diyet bahsinde العقل akıl kelimesini şöyle izah eder: “ Akıl diyet demektir. Cani bir kişiyi öldürdüğünde diyetini deve cinsinden toplar maktülün

⁵⁹ Hz. Ali, *Nehcu'l-Beleğa*, Beyrut, 1987, s. 122,

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/ 260.

⁶¹ Tirmizi, *Sünen*, Menakıb,9.

⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/ 362

⁶³ Buhari, *Sahih*, Fedailü'l-Kur'an, 23..

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/ 462.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/ 1060.

⁶⁶ Buhari, *Savm*, 16.

⁶⁷ Müslim, *Fedail*, 11.

⁶⁸ *Neseî*, Kaseme, 38; *İbn. Mace*, Diyet, 13.

velilerinin avlusuna kabul etmeleri için bağlardı. Böylece Akıl kelimesi diyet yerine kullanılmıştır. O zamanlar diyet denilince deve anlaşılırdı. Sonraları altın, gümüş ve daha başkaları anlaşılır oldu. العاقلة 'Âkile ise hata ile öldürülen kişiye diyet vermekle yükümlü erkek tarafından akrabalar demektir.⁶⁹

Görülmektedir ki Akıl kelimesi türevleriyle birlikte bağlamak, hapsetmek, tutuklamak, kavramak, idrak etmek, tutmak bırakmamak anlamına gelmektedir. İstilahî olarak kullanımın da mana yine kök anlamlarından esinlenerek elde edilmiştir.

c. Kur'an'ı Kerim'de Akıl Kelimesinin Müterâdifleri

Akıl sözcüğü, Kur'an'ın nüzûl öncesinde olduğu gibi, nüzul sonrası dönemde de kullanılmıştır. Ancak Kur'an, pek çok sözcükte olduğu gibi, bu kelimeye de önceki anlamlarından farklı bir takım yeni anlamlar kazandırmıştır. Kur'an'da, isim olarak "akıl" sözcüğü isim formunda geçmemekle birlikte, onunla hemen hemen aynı anlamı içeren Lübb, اللب ve hilm, الحلم kelimelerinin çoğulları "elbab" الباب⁷⁰ ve "aham" احلام⁷¹ şeklinde geçmektedir.

لب Lübb kelimesi sözlükte kabuğu atılıp içi yenen çerez ve meyvelerin içi, katıksız ve halis olanı, bir yere sonradan eklenerek yerleşmek ve bu yerleşmenin o yere paralel olması, bolluk ve genişlik anlamlarına geldiği,⁷² gibi buğdayın özü anlamına da gelmektedir. Kavramın bu anlamıyla alakalı olarak, yılanın zehiri ile deve, davar cinsi hayvanların canlarını/özlerini en kestirme biçimde teslim etmelerine sebep olan boyundaki boğazlanma yeri veya hayvanın bağlanıp kontrol altına alınmasını sağlayan yer için اللبب lafbı kullanılmaktadır.⁷³ Yine asil, soylu kişi ve deveye, اللباب eşini ve çocuğunu çok seven latif ve zarif hanıma, اللبة ince ve kuma ve insanda bulunan şeylerin en iyisi insanın özü olduğu için akla اللب kelimesi kullanılmıştır. Lübb kelimesi Kur'an'da uli'l-elbab şeklinde ve nida harfiyle birlikte kullanılmaktadır. Hepsinde de akıl anlamında, isim formunda ve olumlu anlamda kullanılmıştır.⁷⁴ Bu ayetler incelendiğinde ifadenin en çok ذكر kökünden müştak lafızlarla kullanıldığına şahit oluruz. Kavram üç yerde ذكری'nin yani

⁶⁹ İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezeri, *Camiu'l-Usul fi Ehadisi'r-Resul*, Dimeşk, 1970, 4/414.

⁷⁰ Bkz. Bakara, 2/179, 197, 269; Al-i İmran, 3/ 8, 190; Maide, 5/10; Yusuf, 12/111; Ra'd, 13/19; İbrahim, 14/52; Sa'd, 38/29, 43; Zümer, 39/9, 18; Ğafir, 40/54; Talak, 65/10.

⁷¹ Tur, 52/32.

⁷² Hali b. Ahmed, VIII/316-317; İsfehani, s.446; İbn. Manzur, I/729-734; Asım, I/481-483.

⁷³ Halil b. Ahmed, VII/ 316-317; İbn Manzur, I/729-733.

⁷⁴ Neseî, Abdullah b. Ahmet, b. Mahmut, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Mısır, 1978, II/ 92 ve diğer ayetlerin tefsirlerine müracaat edilebilir.

hatırlatmanın الباب ألوا akıl sahiplerine ait olduğu belirtilir. Üçer defa da ⁷⁵ يذكر ve ⁷⁶ يتذكر fiillerinin faili olarak kullanılır. Bu kelimelerin ما ve اما ve الا ile kullanılmaları tezekkürün, elbab sahiplerine has bir eylem olmasını çağrıştırabilir.⁷⁷ Lübb, bir şeyin özü demektir.⁷⁸ İnsanın özünü oluşturduğu için akla da “lübb” denmiştir. Dolayısıyla lübb, duyulara sığınmaksızın her türlü ⁷⁹şüpheden arınmış ve hakikatleri değerlendirmede olgunlaşan akıl demektir.⁸⁰ Râzî kavramla alakalı şu açıklamaları yapar: ‘Bir şeyin özü, ondan sıyrılan öz ve halis kısmıdır. Çünkü akıl insanda bulunan meziyetlerin en üstünü ve insanı hayvandan ayırıp onu melekler seviyesine çıkartan yetenektir. İnsan akıl sayesinde hayırlı şeylerin en hayırlısı ile şerli şeylerin en şerlisini ayırt eder. Bazıları da lübbün aslında aklın yeri olan kalbin ismi olduğunu söylerler.⁸¹ Kur’an’da bu kelimenin kullanımı; tezekkür sahibi,⁸² muttaki,⁸³ Allah’ın ahdini yerine getiren ve misakı bozmayan, Allah’ın birleştirmesini istediği hususları devam ettiren, Rablerinden çekinip, meşakkatli ve zor hesaptan korkan, Rablerinin rızasını isteyip sabreden, namazı ikame eden, infakta bulunan, kötülüğü iyilikle savan kişilere ait olarak gösterilmektedir.⁸⁴

Hilm, Kur’an’da sadece bir yerde akıl anlamında kullanılmaktadır. Bunu Suyutî (ö. 911) tefsirinde ibn Zeyd’ den nakleder.⁸⁵ Bu ayet; أتأمرهم أحلامهم أم قوم طاغون “Onlara akılları mı? Bunu emreder, yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?”⁸⁶ Şeklinindedir. İsfehanî, hilm sözcüğünün akıl anlamında olmadığını lakin aklın sebeplerinden olması nedeniyle akıl sözcüğüyle yorumlandığını söyler.⁸⁷

Kur’an’da değişik anlamlarda kullanılan حجر sözcüğü yine sadece bir ayette akıl⁸⁸ anlamında kullanılmıştır. هل في ذلك قسم لذي حجر “Akıllı kimse için bunlar yemine konu olacak kadar değerli değil midir.”⁸⁹ İnsanın nefsinden gelenleri engellediğinden dolayı akıl

⁷⁵ Bakara, 2/255, Âl-i İmran, 3/7, İbrahim, 14/57.

⁷⁶ Ra’d, 13/19, Sâd, 38/29, Zümer, 39/9.

⁷⁷ Kardavi, Yusuf, *el-Akl ve'l-İlm fi'l-Kur'an'ı'l-Kerîm*, Kahire,1996, s.29.

⁷⁸ El-İsfehani, *Müfredat*, s. 446.

⁷⁹ Sâd, 38/43, Zümer,39/21, Mü'min, 40/54.

⁸⁰ İsfehani, Ragıp, *ez-Zeria ila Mekarimi's-Şeria*, Kahire, 1973, s.78.

⁸¹Razi, Fahrudin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebir*, Tahran, 1992, V/169.

⁸² Ra’d, 13/19.

⁸³ Bakara, 2/179.

⁸⁴ Ra’d, 13/20, 21, 22.

⁸⁵Suyuti *ed-Durru'l-Mensur*, Beyrut, 1986, 7/636.

⁸⁶Tur, 52/32; Neseî, *Medarik*, 4/192.

⁸⁷ İsfehani, *Müfredat*, s. 253.

⁸⁸Taberî, İbn Cerir, *el-Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'Kur'an*, XXX/174; Razi, XXXI/164-165.

⁸⁹ Fecr, 89/5.

sözcüğüyle yorumlanmıştır.⁹⁰ Lafız Kur'an'da haram anlamında üç,⁹¹ Semûd halkı olarak bir,⁹² gözetim anlamında bir,⁹³ odalar anlamında bir,⁹⁴ taş anlamında on iki⁹⁵ defa olmak üzere toplamda on yedi defa kullanılmaktadır. Kelimede öne çıkan sözlük anlam, taş ve kaya anlamıdır. Kelime bu anlamda الحجر ve حجارة şeklinde Kur'an'da kullanılmıştır. Bu anlam sebebiyle Salih peygamberin kavmi Semûd Kur'an'ı Kerimde أصحاب الحجر olarak zikredilmiştir.⁹⁶ Âsım kelimeye taş anlamı verilmesinin taşın zaman zaman savunma, uzaklaştırma ve engelleme aracı olarak kullanılması nedeniyle olduğunu belirtir.⁹⁷ Bu anlamla ilgili olarak الحجر bir kişiyi malını telef etmekten engellemek, المحجر ise taşlarla çevrilerek koruma altına alınan yer veya bahçe anlamındadır.⁹⁸ Lafzın En'âm ve Furkân sûrelerinde haram anlamında kullanılmış olmaları insanları korumak amacıyla- dır. Hatırlanacağı üzere korumak ve yasaklamak kelimenin sözlük anlamlarındandır.

حجر kelimesini ele almamızın sebebi akıl anlamında Kur'an'ı Kerim'de kullanılmış olmasıdır. Fecr suresinde Allah (cc) fecre, on geceye, şef'a vetre ve geçeceği geceye yemin ettikten sonra 'bunda akıl sahibi (ذو حجر) için bir yemin var mıdır?' buyurmaktadır. Âyette geçen حجر kelimesine akıl anlamı verilmiştir.⁹⁹ Elmalılı ise nühâ ile karşılaştırma yaparak nühâ manasındaki aklın insanı fenalıklardan men ettiğini, buna karşılık hicrin ise münasebetsizlikten men ettiğini belirtir.¹⁰⁰ Elmalılı'nın kastettiği anlam günümüzde kullanılan anlam ise hicrin men ettiği kötülüklerin münasebetsizlikleri içine alan, fakat kapsam olarak onu aşan boyuttakiler olacağı düşünülebilir.

Nühâ نهي sözcüğü Kur'an'ı kerimde sadece iki ayette akıl anlamında kullanılmaktadır.. ان في ذلك لآيات لأولي النهي. " Şüphesiz bunda akıl sahipleri için ayetler vardır." ¹⁰¹ müfredi نهي (nühyetün) olan sözcük her iki ayette de çoğul formunda kullanılmıştır. Çirkinliklerden engelleyen akıl şeklinde yorumlanmıştır.¹⁰² Nühâ sözcüğü نهي fiilinden türemiş

⁹⁰ İsfehani, Müfredat, s.20.

⁹¹ En'âm, 6/138, Furkan, 25/22,53.

⁹² Hicr, 15/80.

⁹³ Nisâ, 4/23.

⁹⁴ Hucurât, 49/4.

⁹⁵ Bakara, 2/24, 60 vd.

⁹⁶ Hicr, 15/80.

⁹⁷ Asım, Kamus, II/242.

⁹⁸ İbn. Manzur, Lisan, IV/167-168; Asım, Kamus, II/243.

⁹⁹ Razi, Tefsiri Kebir, XXXI/ 164-165.

¹⁰⁰ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İst. trs, VIII/5799.

¹⁰¹ Taha, 20/ 54, 128; Nesefi, Medarik, 3/56, 69.

¹⁰² İsfehâni, s. 826.

olup Kur'ân'daki kullanımı elli altıyı bulmaktadır. Bunların hepsinde kelimenin asıl anlamının, yasaklama ve men etme olduğu açıkça görülmektedir.

Devenin burnuna takılan tahta burunluğun ucu anlamına gelen نهاية kelimesine¹⁰³ bu anlamın verilmesinin sebebi, devenin ısırmasını engellemeye matuftur. Bu kelime aynı zamanda devenin üzerine yük yüklemek için konulan oturak, bir nevi semer ve küçük su birikintisi için de kullanılmaktadır.¹⁰⁴ Semer devenin sırtındaki yükün düşmesini önler. Birikinti de suyun dağılmasını engeller. Bu açıdan yaklaşılmca akıl kavramıyla lügat anlamı ilişkisi açıkça görülmektedir. نهية kelimesi akıl anlamında kullanılmış, bunun insanı kötülüklerden nehyeden akıl olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁵ Râzî ألو النهي terkinini izah ederken lafzın aklın sahip olduğu kötülüklerden uzaklaştırma meziyetini ifade ettiğini söyler.¹⁰⁶ Lafzın ذو النهية ve ألو النهي şeklinde iki kullanımı da mevcuttur. İbn Manzûr bu iki anlam sebebiyle kelimeye akıl anlamı verildiğini belirtir. Buna göre akla çirkinliklerden nehyettiği ve işlerin akılda son bulması sebebiyle bu isim verilmiştir. İbn Manzûr yine ذو النهية kelimesine, en sonunda aklına ve görüşüne başvuru olan kişi anlamını da vermiştir.¹⁰⁷

Sözü edilen bütün bu kavramlar, akıl kavramının semantik anlam alanı içinde yer almaktadırlar. Akıl, bir bakıma bu kavramlar aracılığıyla Kur'an'da kendisini ifade etmektedir. Kaldı ki, her ne kadar isim olarak akıl sözcüğü doğrudan yer almış değilse de, akıl kelimesinin fiil formundaki müştakları Kur'an'da sıkça geçmektedir.¹⁰⁸ Dolayısıyla bunun, Kur'an'ın vermek istediği mesaj açısından önemi büyüktür. Çünkü Kur'an, pratik akli öne çıkarmaktadır. Kur'an, düşünen, düşünce üreten; bilen, anlayan, anlamaya çalışan, yani bir fonksiyon icra eden pratik aklın önemine özellikle vurgu yapar. Çünkü bu tür fonksiyonlar gerçekleştiren akıl hak ile batılı birbirinden ayırt edebilir. Aynı zamanda insanı diğer varlıklardan üstün kılan da böyle bir akıldır.¹⁰⁹ Kişiyi doğru imana, bu iman gereği olan salih amel ve ahlâkî fiillere yönelten de bu akıldır.

Kur'an'ın öne çıkardığı akıl, soyut bir akıl veya kendi zatıyla var olan bir cevher değildir. Bu yüzden Kur'an, Yunan felsefesindeki anlamıyla aklın ontolojik yapısından farklı olarak onun epistemolojik yönüne önem verir. Bundan dolayı Kur'an'da aklın

¹⁰³ Halil b. Ahmed, VII/93; Âsım, IV/1209.

¹⁰⁴ İbn. Manzur, XV/345.

¹⁰⁵ İsfahânî, s. 507; İbn. Manzur, XV/346.

¹⁰⁶ Râzî, XXII/132.

¹⁰⁷ İbn Manzur, XV/343.

¹⁰⁸ Bkz. Abdü'l-Baki, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'an*, İst. 1986, s.468, 469.

¹⁰⁹ Bakara, 2/164; En'âm, 6/151; A'râf, 7/179.

kendisi değil, onun yansıması olan eylem ve davranışlar bilgi konusudur. Böyle olunca da aklın ne olduğundan ziyade onun görev ve işlevinin neler olduğu konusu daha çok önem arz etmektedir. Nitekim ilgili Kur'an ayetleri incelendiğinde, "akletme"nin, salt zihinsel bir faaliyet olmayıp, aksine onun, daha çok, faal kalbin bir işlevi olduğu görülecektir.¹¹⁰ Kur'an'ın akla yüklediği önemli bir takım işlevsel görevler vardır. Evreni ve evrende gerçekleşen olayları gözlemleyerek onlar arkasındaki hikmeti ve mantıksal ilişkiyi keşfetmeye yönelik aklî çabalar bunlardan birisidir. Kur'an bunu, ibret almak olarak değerlendirmekte ve akıl sahiplerini bunu yapmaya özellikle çağırmaktadır.¹¹¹ Kur'an'ın akla yüklediği işlevsel görevlerden biri de akıl yürütmedir. Nitekim, "Göklerin ve yerin melekûtu/hükümranlığı, Allah'ın yarattığı şeyler üzerine düşünmediler mi?..."¹¹² ayeti bu hususu açıkça vurgulamaktadır. Ayrıca Kur'an'da geçen ve bulup görerek anlamaya çalışmak تبصر "tabassur"¹¹³, derinliğine düşünmek تدبر وتفكر "tedebbür"¹¹⁴, tefekkür"¹¹⁵, ince bir kavrayışa sahip olmak تفقه "tefakkuh"¹¹⁶, düşünüp anlamak تذكر tezekkür"¹¹⁷ gibi anlamlara gelen kavramlar da aklın işlevsel görev alanlarını işleyen sözcüklerdir.

d. Kur'an'ı Kerim'de Akıl ع-ق-ل Kelimesi ve Kullanımı

ع-ق-ل maddesi Kur'an'da 49 yerde geçmektedir. Hepsinde de fiil formunda olup olumlu anlamda kullanılmaktadır. Allah'ın kitabında fiil formunda kullanılması çeşitli araştırmacılar tarafından akletmenin fonksiyonelliğine bağlanmışsa da kelimenin isim olarak kullanılması fonksiyonel olmasına engel değildir.¹¹⁸ Araplar akletmenin merkezini kalp olarak görmüşler, kalb ile akli aynı kabul etmişlerdir.¹¹⁹ Kur'an'ı Kerim'de bunu aynen almış ve ilahi hitapta kullanmıştır. Kur'an akletme/düşünme eylemini gerçekleştirenin kalb olduğunu belirtmiştir.¹²⁰ Akıl kavramıyla kat'i bir ilişkisi olan kalb sözcüğü değişik türevleriyle Kur'an'da yüz otuz iki defa geçmektedir.¹²¹ Vahyin iniş yeri¹²² olan

¹¹⁰ Bekaroğlu, Mehmet, "Bir Anahtar Kavram, Akıl ", 1. İslam Düşüncesi Sempozyumu, Beyan Yayınları, İst. 1995, s. 169.

¹¹¹ Nur, 24/44; Yusuf, 12/105; Nahl, 16/66.

¹¹² A'raf, 7/185; ayrıca bakınız, Tarık, 86/5, 8.

¹¹³ Zariyat, 20/21.

¹¹⁴ Nisa, 4/82; Mü'minun, 23/68; Sa'd, 38/29.

¹¹⁵ Bakara, 2/266; Al'i İmran, 3/191; Rum, 30/8.

¹¹⁶ Tevbe, 9/81; İsra, 17/46.

¹¹⁷ Bakara, 2/269; En'am, 6/126; Zümer, 39/9, 27.

¹¹⁸ Tayfur, Hamdi, Akletme üzerine, İst. 2012, s.172.

¹¹⁹ İbn Manzur, Lisānu'l-Arap, 4/3046.

¹²⁰ Hacc, 22/46.

¹²¹ Abdülbaki, M. Fuad, Mu'cemu'l-Müfehres, s. 549-551.

¹²² Bakara, 2/97.

kalb, iman ve inkârın da merkezidir.¹²³ Kur'an'da geçtiği üzere kalb anlama,¹²⁴ imtihanın¹²⁵ merkezi olduğu gibi temizlik,¹²⁶ tatmin olma,¹²⁷ kin, öfke¹²⁸ ve hastalık¹²⁹ gibi olumlu ve olumsuz birçok eylemin de merkezidir.

İman ve inkârın merkezi olan kalbin fonksiyonel özelliklerinden biri de akletmektir.¹³⁰ Dolayısıyla kalbin görevi inceden inceye düşünmek, olayların önünü ve arkasını görmek; onların sebep ve hikmetini anlamaktır.¹³¹ Tüm akıl yürütme şekilleri kalp ile ilişkilendirildiğine ve bu söz konusu faaliyetler, aynı zamanda akli eylemler olduğuna göre akıl kalp ile direk ilişki içindedir.¹³² Kur'an'da geçen "Onların kalpleri vardır, onlar anlamazlar"¹³³, "Yeryüzünde dolaşmazlar mı ki düşünecek kalpleri olsun."¹³⁴ Benzeri ayetlerde iman ve tasdik merkezi olan kalp, akıl ile hemen hemen aynı anlamda kullanılmıştır. Kalp kavramı başlı başına ele alınabilecek bir konudur. Akıl kavramı Kur'an'da fiil formunda kullanılıp isim formu yerine kalp kelimesinin kullanıldığını belirtecek asıl mevzu muza dönelim. Akıl kelimesi kitapta soru formunda gelen ifadelerle kendine yer edinmiştir. Allah'ın akletmemizi istediği hususları, akıl sözcüğünün geçtiği ayetleri incelediğimizde yedi ayrı başlık halinde tespit etmemiz mümkündür:

1-Tevhit,¹³⁵ 2-risalet,¹³⁶ 3-ahiret/yeniden diriliş,¹³⁷ 4-tarih,¹³⁸ 5-tabiat,¹³⁹ 6-vahiy/kitap,¹⁴⁰ 7-amellerimiz/yapıp ettiklerimiz.¹⁴¹ Tüm bunlar Kur'an'ın ele aldığı en temel hususlardır. Şimdi "ع ق ل" maddesinin kullanılış biçimine göre ortak yapıda nüzul olan ayetleri inceleyelim.

¹²³ Maide, 5/49; Nahl, 16/22.

¹²⁴ Tevbe, 9/87.

¹²⁵ Hucurat, 49/2.

¹²⁶ Maide, 5/41.

¹²⁷ Maide, 5/113.

¹²⁸ Tevbe, 9/15.

¹²⁹ Enfal, 8/49.

¹³⁰ Hacc, 22/46.

¹³¹ Cûzû, s.17.

¹³² Esen, *Muammer, İman Kavramı Üzerine*, AÜİFD, c. 49, sayı 1, yıl 2008, s. 83.

¹³³ A'raf, 7/179.

¹³⁴ Hacc, 22/46.

¹³⁵ Enbiya, 21/67.

¹³⁶ Al i İmran, 3/65; Yunus, 10/16; Hud, 11/51; Yusuf, 12/109.

¹³⁷ En'am, 6/32; A'raf, 7/169; Yusuf, 12/109; Mü'minun, 23/80; Kasas, 28/60; Yasin, 36/68.

¹³⁸ Yusuf, 12/109; Saffat, 37/133, 138.

¹³⁹ Mü'minun, 23/80.

¹⁴⁰ Enbiya, 21/10; Bakara, 2/44.

¹⁴¹ Yasin, 36/62; Bakara, 2/44.

1. أفلا تعقلون İfadesi ve Geçtiği Âyetlerde Ele Alınan Konular

Aklınızı kullanmıyor musunuz أفلا تعقلون ifadesi Kur'an'da 13 ayrı ayette soru cümlesi şeklinde geçmektedir.¹⁴² Bir âyette aynı anlamı ifade etmek üzere hitap üçüncü şahıslara (ğâib) dönmetedir. İfade, أفلا يعقلون akıllarını kullanmıyorlar mı?¹⁴³ Şeklinde. Bir ayette de أفلم تكون تعقلون akletmeli değil miydiniz?¹⁴⁴ ifadesi ile soru sorulmaktadır. Bir âyet hariç soruyu soran ya bizzat Allah veya kavimlerine tebliğ yapan peygamberlerdir. Sadece Bakara suresi 76. âyette ikiyüzlü Yahudilerin kendi aralarında geçen konuşmalarında; Peygamber'le tartışmalarında kitaplarındaki bilgileri açıklama hususunda birbirlerine tedbirli olmayı/gizlemeyi önerirken, Tevrat'taki bilgileri açık edenleri "aklınızı başınıza toplamayacak mısınız?" ifadesiyle birbirlerini azarlama ve ikaz şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerde geçen ifadelerin muhatapları ise Mekkeli müşrikler, Ad kavminin müşrikleri, İbrahim kavminin müşrikleri ve Yahudilerdir.¹⁴⁵

Aklınızı kullanmıyor musunuz? Cümlesiyle akledilmesi istenen hususlar şunlardır: Müşriklerin taptıkları ilahların acizliği, ahiretin dünyadan daha hayırlı olması, yenden dirilmenin hak olduğu, Ehl-i Kitap'ın kitaplarındaki erdeme ilişkin öğütler ile insanı helakten kurtaracak ve onu şerefe erdirecek kitabın uyarıları, Peygamber'in hak peygamber oluşu, Hz. İbrahim'in bir hanif/muvahhit oluşu, geçmiş kavimlerin helâki, gece ve gündüzün art arda gelişi gibi tabiat ayetleridir.¹⁴⁶

2. لا يعقلون İfadesi ve Geçtiği Âyetlerde Ele Alınan Konular

لا يعقلون Akletmiyorlar. İfadesi Kur'an'da 11 ayette geçmektedir.¹⁴⁷ Aynı anlamdaki başka bir ifade de o şeyleri akletmiyorlar, düşünmüyorlar ما يعقلها biçimindedir ve "verilen misalleri âlimlerden başkası akletmez" mealinde bir ayette mevcuttur.¹⁴⁸ İfadenin muhatapları, Mekkeli müşrikler, Ehl-i Kitap, kafirler, münafıklar, âlimlerden başka herkes ve bedevilerdir.¹⁴⁹

¹⁴² Bu ifadenin geçtiği ayetler; 2/44, 76; 3/65; 6/32; 7/169; 10/16; 11/51; 12/109; 21/10, 67; 23/80; 28/60; 37/138; 6/32;

¹⁴³ Yasin, 36/68.

¹⁴⁴ Yasin, 36/62.

¹⁴⁵ Zemaşşeri, I/379.

¹⁴⁶ Taberî, 3/262; Neseî, I/165.

¹⁴⁷ Bu ifadenin geçtiği ayetler; 2/170, 171; 5/58, 103; 8/22; 10/42, 100; 29/43, 63; 39/43; 49/4; 59/14.

¹⁴⁸ Ankebut, 29/43.

¹⁴⁹ Elmalılı, 5/3779

Ayetlerde “akletmiyorlar” şeklinde belirtilen hususlar şunlardır; Kur’an’ı Allah’ın indirdiği, vahyin hakikat olduğu ve Muhammed tarafından uydurulmadığı; şirk koşulan varlıkların hiçbir şey yaratma kudretine sahip olmadıkları; Allah’tan başkasının şefaet etme yetkisinin olmadığı; hamdin Allah’a yaraşır oluşu; yerlerde ve göklerdeki ayetlerle, geçmiş kavimlerin başlarına gelenlerin pek çok ibrete vesile olduğu; namaza ve dine çağrının küçümsenecek ve alay edilecek bir husus olmaması; insan uydurması pek çok yargının aslında Allah tarafından konulmayan emir ve yasaklar olduğu; peşleri sıra gidilen ataların da aslında akletmeyen/düşünmeyen topluluklar olabileceği ve sırf atalarımız diye onları taklit etmenin gereksizliği; apaçık hakikatleri ve buna dair delilleri görmek için manevi körlük, sağırlık ve dilsizlikten kurtulmak gerektiği; bedevilerin yaptığının aksine toplum içi ilişkilerde saygı ve ölçü sınırlarını iyi bilmek ve buna göre davranmanın gerekliliği gibi hususlardır.¹⁵⁰

Bunların yanı sıra âlimlerden başkasının akletmeyeceklerine dair âyetin öncesinde misal olarak geçmiş kavimlerden örnekler verilmektedir. Nuh kavmi, İbrahim’le kavmi arasında geçenler, Lut kavmi, Medyen halkı, Âd ve Semûd kavimleri ile Firavun, Kârûn ve Hamân’ın helak edilişi, örümcek ağı üzerinden Allah’tan başkasına sığınmanın ne kadar güçsüz bir yere sığınmak olduğu şeklinde misaller verilmektedir. İşte tüm bu konuları akleden/düşünen kimselerin yapabileceği vurgulanmaktadır.¹⁵¹ Tüm bu hususlar daha önce tespit ettiğimiz yedi temel konunun içindeki hususlardır. Âyetleri ayrı ayrı verip uzun açıklamalar yapmak yerine toplu değerlendirmeler ve ayetlerdeki ortak hususları tespit etmeye çalışmaktayız ancak “Akletmiyorlar” ifadesinin içinde geçtiği bir ayetle ilgili bir açıklama yapmak gerekmektedir. Âyet şu şekildedir: “Hiçbir kişi Allah’ın izni olmadan iman edemez ve O, akletmeyenleri rezilliğ/ricse mahkum eder.”¹⁵² Âyetin sûre içindeki siyak ve sibakına baktığımızda önceki ayetlerde haklarında cezalandırılma hükmü kesinleşmiş olanların inanmaya artık yaklaşmayacakları,¹⁵³ azap gelmek üzereyken iman edenin imanının kendilerine fayda sağlamayacağı ve bunun tek istisnasının Yunus kavmi olduğu,¹⁵⁴ Allah isteseydi yeryüzünde herkesin mümin olacağı¹⁵⁵ söylenildikten sonra bu ayet iman etmeyi bir sünnete bağlamaktadır. O sünnet de “Allah’ın insanların iman etmesini dilemesinin onların akletmelerine bağlı olduğuna dair” sünneti-

¹⁵⁰ Taberî, 6/307. Ayrıca ilgili ayetlere Keşşaf, Razi Nesefi ve Elmalılı tefsirlerden bakılabilir.

¹⁵¹ Taberî, 9/32-35.

¹⁵² Yunus, 10/100.

¹⁵³ Yunus, 10/96.

¹⁵⁴ Yunus, 10/98.

¹⁵⁵ Yunus, 10/99.

dir. Allah iman etmesini dilemediklerini rezilliğe, pislığe âyetin ifadesiyle ricse mahkum eder. Bunun altında ezilen kişinin iman etmesi mümkün olmaz, çünkü o akletmemektedir. Bu pislığın ortadan kalkmasının yani Allah'ın o kişinin iman etmesini dilemesinin şartı da âyette açıkça ifade edilmiştir: Akletmek! Kişi akletmeye başlayınca üzerindeki rics kalkar ve iman etmenin önündeki engeller yıkılır. Âyetle açıkça ortaya çıkmaktadır ki, iman etmek için önce akletmek gerekmektedir. İman etmek akletmenin bir sonraki adımudur. Bu nedenle akli olmayanın imanı da olmaz. Allah akletmeyenlerin üzerlerine gönderdiği rics yüzünden iman etmelerinin mümkün olmayacağını böylece bir sünnet haline getirmiştir. Bu bir sünnetullahtır.¹⁵⁶

3. لعلمكم تعقلون İfadesi ve Geçtiği Âyetlerde Ele Alınan Konular

Umulur ki akıl erdirirsiniz Bu ifade Kur'an'da sekiz ayette geçmektedir.¹⁵⁷ Benzer bir ifade de إن كنتم تعقلون eğer aklederseniz şeklinde iki ayette geçmektedir.¹⁵⁸ Âyetlerde hitap eden (bir ayet hariç)¹⁵⁹ Allah'tır. Bir ayette hatip Hz. Musa'dır. Muhataplar bir ayette müşrikler, iki ayette Musa'nın kavmi, üç ayette kitaba muhatap olan herkes, dört ayette de Müslümanlardır. Yani akıl erdirmesi umulanların kapsamına tüm insanlar girmektedir. Bir âyette insanın yaratılmasından, doğmasından olgunlaşıp yaşlanmasına ve ölmesine kadar geçen bir ömür verilmesi ve bazen de bu ömrün uzatılması, akletmek ve dolayısıyla doğru davranışlar içine girmek için verilmiş bir imkân olarak anlatılır.¹⁶⁰ Yine bir ayette kitabın Arapça indirilmesinin¹⁶¹ ve ayetlerin açıkça bildirilmesinin¹⁶² insanların akletmelerini temin etmek amacına matuf olduğu bildirilmektedir.¹⁶³

Akıl erdirilmesi umulan hususlar ise; Allah'ın her şeyin Rabbi olduğuna, ölüleri diriltme gücüne, akli kullanmadan verilen yargıların yanlışlığı ile bunların doğrularının nasıl ortaya konacağına ilişkin konular hüküm örneklerine ve Müslümanların düşmanlarıyla ilişkilerinde dikkatli olmalarına dairdir. Allah; kadınlara davranış biçimine¹⁶⁴, mirasa,¹⁶⁵ sosyal ilişkilerdeki davranış hükümlerine,¹⁶⁶ yasak ve farzlara¹⁶⁷ ilişkin bir dizi

¹⁵⁶ Tayfur, Hamdi, **Akletme Üzerine**, s.175.

¹⁵⁷ Bu ifadenin geçtiği ayetler; 2/73, 242; 6/151; 12/2; 24/61; 40/67; 43/3; 49/4; 57/17.

¹⁵⁸ Al-i İmran, 3/118; Şuara; 26/28.

¹⁵⁹ Mü'min, 40/67.

¹⁶⁰ Mü'min, 40/67.

¹⁶¹ Zuhruf, 43/3.

¹⁶² Hadid, 57/17.

¹⁶³ Elmalı, **Tefsir**, 6/4181-4183.

¹⁶⁴ En'am, 6/151.

¹⁶⁵ Bakara, 2/240.

¹⁶⁶ Bakara, 2/242.

emir ve tavsiyelerde bulunduktan sonra, ayetlerin sonunda tüm bunların verilmesinde insanların akletmesi amacının güdüldüğünü açıkça ifade etmektedir. Yani Allah hükümleri verip insan aklını iptal etmeyi değil, bu hüküm ve verdiği misaller aracılığıyla aklın önünü açmayı hedeflemektedir. Böylece insan, akıl ile karşı karşıya kaldığı sorunlarda, ayetlerde Allah'ın yaptığına benzer biçimde hayatıyla ilgili hükümler istinbat edecek; iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırarak adalete uygun kurallar ve yasalar koyacaktır. Eğer bu böyle olmayıp da benzer ayetlerle verilen hükümlerdeki amaç insan için son noktayı koymak olmuş olsaydı, akli kullanmaya ihtiyaç bırakmayan kesinleşmiş hükümlerin peşinden bu hükümlerin verilmesiyle insanların akıl erdirmesinin umulması şeklinde bir ifadenin gelmesi anlamsız olurdu. İman edip doğru yola girdikten sonra sürdürülecek hayat, Kur'an hükümlerinin insana verdiği emniyet duygusuyla akli rafa kaldıracak ve onun fonksiyonelliğini ortadan kaldıracak bir yaşam olmamalıdır. İman etmek için öncelikle akletmek gerektiği gibi, iman ettikten sonra yaşanan hayatta da akletmeyi sürdürmek gerekmektedir. Çünkü yaşam sürdüğü sürece karşılaşılabilecek problemlerde doğru hükümler verebilmek için, Kur'an'ın önünü açmayı hedeflediği o akli ihtiyaç vardır. Düşmanlarını tanımaları, hesaplarını fark etmeleri ve dost edinmemeleri gerektiğine dair ayetteki uyarıların onların akletmelerini temin etme amacıyla açıklandığının söylenmesi de, sadece hayata dair hükümlerde değil tüm ilişkilerde aklın fonksiyonel olması gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁶⁸ Aynı zamanda kitaba muhatap olup iman ettikten sonra aradan geçen süreye bağlı olarak kalplerin katılaşmaması ve yoldan çıkmamak için sürekli bir otokontrol mekanizmasına yani akli diri tutmaya ihtiyaç vardır.¹⁶⁹

4. **لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ** İfadesi ve Âyetlerde Ele Alınan Konular

لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ "Akleden bir kavim için" İfadesi Kur'an'da sekiz ayette geçmektedir.¹⁷⁰ Sekiz ayette de hitap eden Allah, mesajın muhatapları ise müşriklerdir. Ancak muhatapların müşrikler olduğunu söylerken, açıklanan ayetlerin müşrikler dışındakileri ilgilendirmediğini söylemek istemiyoruz. Tam tersine sadece aklını kullananlar bu âyetlerden dersler çıkartabilirler. Bu yüzden لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ yani âyetler akleden kavim için nazil olmuştur. Müşrikler mesajın muhatabıdır. Onlara Allah bu ifade ile "eğer âyetlerden fayda-

¹⁶⁷ Nur, 24/61.

¹⁶⁸ Al-i-İmran, 3/118.

¹⁶⁹ Hadid, 57/16, 17; Şenkitî, Muhammed el-Emin, *Advau'l-Beyan fi İdahi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, Lübnan, 2006 7/531-532.

¹⁷⁰ Bu ifadenin geçtiği ayetler; 2/164; 13/4; 16/12, 67; 29/35; 30/28, 46; 45/5.

lanmak istiyorsanız akıl yoluna dönmelisiniz, çünkü âyetler ancak aklını kullanan bir topluluğa fayda verir" demektedir.

Âyetlerde akleden kavimler için üzerinde düşünölmeye konu olan meseleler şöyle sıralanmaktadır: Şimşekler, bulutlar gökten inen su, rüzgârlar, yerin yağın yağmur-la canlanması, yeryüzündeki kıtalar, üzüm bağları, ekinler, hurmalıklar, gece, gündüz, gece ve gündüzün peş peşe gelişi, güneş, ay, yıldızlar, göklerin ve yerin yaratılması, denizde yüzen gemiler, kavimlerin helaki ve helak edilmiş kavimlerden geriye kalanlar... İşte tüm bu hususlarda ve bunlara benzeyen diğer örneklerde akleden kavim için âyetler, dersler ve ibretler vardır. Dikkat edilirse bu ifadede akletmeye konu olan hususlar daha önce isimlerini verdiğimiz akletmenin yedi alanından "tarih" ve "tabiat" hususlarıdır. Yani tarih ve tabiatta çok sayıda deliller, âyetler ve ibretler vardır. Ancak bunlar sadece aklını kullanan topluluklara fayda verir.

لهم قلوب يعقلون بها "Onunla akledcekleri bir kalbe sahip olsalar" ifadesi bir âyette geçmektedir. Âyet mealen şöyledir: "Yeryüzünü gezip dolaşmıyorlar mı? Bu sayede onunla akledcekleri bir kalbe ya da işitecekleri bir kulağa sahip olurlardı. Ne var ki, asıl kör olan gözler değil, göğüslerdeki kalplerdir"¹⁷¹ Daha önce belirttiğimiz üzere akletmenin kalbe nispeti görmenin göze nispeti gibidir. Nasıl görme organımız göz ise, Arap dilindeki ifade biçimine göre akletmenin organı da mecazen kalptir. Tabii kalbin tek fonksiyonu akletmek değildir. O pek çok fonksiyona sahiptir. Akletme fonksiyonunu yerine getirmesinden dolayı kalbe "akıl" ismi de verilmiştir.¹⁷² Kültürlerde kalp kelimesi daha çok maneviyata, ilhama, sezgiye dönük kullanıldığından onun akılla ilgisinden bahseden bu ayetten yola çıkılarak akletmenin sezgi ve ilhamla ilgisi kurulmaya çalışılmıştır. Oysa akıl kalp ilişkisi belirttiğimiz çerçevede anlaşıldığında bu tür zorlama yorumlara gitmeye gerek kalmamaktadır. Sezgi ve ilham da kalbin bir fonksiyonudur. Ancak kalp çok fonksiyonlu bir organımız olduğundan sezgi ve ilhamla akletme arasında doğrudan bir ilgi kurmaya çalışmanın fazla bir anlamı yoktur.¹⁷³

Yeryüzünde gezip dolaşmak, helak edilmiş kentlerin virane hallerini görmek ve bundan dersler çıkarmak için yapılır. Yani gözleme konu olan, dolayısıyla akledcek kalbe sunulan deliller tarihten süzölüp gelen delillerdir. Bu ayet de bize akletmenin yedi alanından "tarih" alanına yönelmemizi emretmektedir. Buradaki "tarih" ifadesi sadece

¹⁷¹ Hacc, 22/46.

¹⁷² İsfehâni, s.682.

¹⁷³ Tayfur, s.178.

bir bilim dalına işaret etmemektedir. Geçmiş ve geleceğiyle, iyi ve kötü yaptıklarıyla ve yapamadıklarıyla insanlığa ait ibret alınacak her şey bu ifadenin kapsamı içindedir. Dolayısıyla yazılı tarih kadar “arkeoloji, antropoloji, sosyoloji, siyaset, uluslararası ilişkiler, görsel sanatlar ve hatta psikoloji” bu ifadenin sınırları içindedir. Deve sırtında gezmekten başka imkânı olmayan geçmiş dönem insanlarından çok daha fazla imkân, günümüzde akleden kalplere ayetler sunmaktadır. Gün geçtikçe daha da artan bu imkânlar ile kalplerin akleder vaziyette tutulması zorunludur. Burada gören gözle akleden kalp aynı şeydir. Gözün önündeki apaçık ayetler beyne gitmeyen ışık uyarılarından başka bir şey değilse gözün bakıyor olmasının bir kıymeti yoktur. O görmemektedir, kördür. Akıl bağlamında kalp de böyledir. Göze ve duyu organlarına gelen sonsuz sayıdaki ayete rağmen kişi “rics”ten ve örtülerden kurtulup akledemiyorsa kalbi kör olmuş demektir.

Sıraladığımız ifadelerin yanı sıra, her biri birer âyette geçmek üzere üç ifade daha vardır: *عقلوه* ifadesi Allah’ın kelimasını dinledikten sonra onu tahrif eden Ehl-i Kitap için inmiştir. Oysa onlar dinledikleri kelamı aklediyorlar yani anlıyorlardı.¹⁷⁴ Tahrifatı da anladıktan sonra yapıyorlardı. Âyetteki *عقلوه* ifadesi “anlamak, kavramak” anlamında kullanılmıştır. İkinci ifade, yani *يعقلون* ifadesi, resulü alaya alıp küçümseyen “tanrılarında sınımsız sarılmakta direnen”,¹⁷⁵ hevâlarını ilah edinen¹⁷⁶ müşrikler için inmiştir. Hevâları ve tanrılarında olan bağılıkları kalplerini çepeçevre kuşatmıştır. Böyle olan müşriklerin mesaja kulak vermeleri ve akletmeleri mümkün değildir. Hayvan sürülerinden bile be-terdirler.¹⁷⁷

Üçüncü ifade olan *نعقل* ifadesi ise cehennem bekçileri ile cehennemlikler arasındaki bir konuşmada geçmektedir. Cehennemlikler kendilerine gelen uyarıya kulak vermedikleri ve akletmedikleri için büyük bir pişmanlık içindedirler.¹⁷⁸ Dikkat edilirse son iki âyette de mesaja kulak vermek ve akletmek başat koşullar olarak birlikte verilmektedir. “Mesaja kulak vermek” ve gerek mesajla gerekse dâhili ve harici tüm yönlerden gelen âyet ve delillerle “akletmek” insanın kurtuluşu için vazgeçilmez bir gerekliliktir. İlk başta iman edebilmek için nasıl akletmek gerekiyorsa, iyi bir sona nail olabilmek için de akletmeyi terk etmemek olmazsa olmazlardandır. Yoksa önce akledip sonra da anla-

¹⁷⁴ Bakara, 2/75.

¹⁷⁵ Furkan, 25/42.

¹⁷⁶ Furkan, 25/43.

¹⁷⁷ Furkan, 25/44.

¹⁷⁸ Mülk, 67/10.

dıkları kitabı tahrif etmeye kalkışan Yahudilere dönmek mümkün değildir. Çünkü akletmek anlamayı hayata taşımayı gerektirmektedir.

Görüldüğü gibi Kur'an aklı, vahyi ve hayatı birbirinden ayırmamakta; hem kitabın sunduğu, hem de âfaktan ve enfüsten gelen delillerin akledilmesiyle imanın, istikametin, hak üzere oluşun, doğru hükümler vermenin ve cehennemden kurtuluşun mümkün olabileceğini söylemektedir. Eğer akletmezsek Allah bizleri ricse mâhkum eder; gözümüze perdeler, kalbimize ağırlıklar koyar. Doğru yolu bulmamız asla mümkün olmaz. Kurak çöl ve kum yığınlarında kaybolmuş birisinin gözleri ve kalbi hidayetin aydınlığına açık değilse, yani o akletmiyorsa gökten Cebrail inip eliyle doğru yolu gösterse, o anlamayan hayvanlar gibi kaçmaktan başka bir şey yapmayacaktır.

II. Tarihi Süreçte Akıl Kavramına Yüklenen Anlamlar

Akıl; İnsanı diğer canlılardan ayıran ve onu diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan ayırt etme gücü, düşünme ve anlama melekesi olarak tanımlanmaktadır. Müslüman Filozoflar, Kelamcılar ve Tasavvuf ehli akıl kavramına farklı veçhelerden yaklaşmış tanımlamışlardır. Şimdi bu yaklaşımları sırasıyla görürken tarihsel süreci de ortaya koymuş olalım.

a. İslam Felsefesinde Akıl

Aklın mahiyet ve fonksiyonlarını irdeleyerek yorumlayan ilk İslam filozofu Kindi'dir.¹⁷⁹ (185/801-260/870) Risale fi'l-akl'da (الرسالة في العقل) uyguladığı sistem ve kullandığı terminoloji diğer filozoflardan farklı olmakla birlikte muhteva olarak aynıdır. Kindi, akılı dört mertebeye ayırır. Önce "akledilirler" in ve beşeri akılların ilkesi sayılan ve daima aktif olan bir akıl vardır. (العقل الاول الذى هو بالفعل أبدا) Madde ile hiçbir ilişkisi bulunmayan bu aklın işlevi, insanda doğuştan var olan akla etki ederek onu aktif hale getirmektedir. Bu yukarıda geçmiş olan faal akıl ile aynıdır. İkinci mertebe "güç halindeki akıl" العقل بالقوة insan nefsinde pasif bir melekedeki ibaret olan bu akıl aktif aklın etkisi olmadan bilgi üretmez. Kindi üçüncü mertebedeki akla "fiil halindeki akıl" العقل الذى خرج من القوة "müstefad akıl" adını vermekte ve bunu, aktif aklın güç halindeki akla etki etmesi sonucu, varlığa ait form veya kavramların bağımsız birer bilgi haline gelmesi olarak nitelemektedir. Bu mertebede akıl ile kavram özdeşleşmiştir. Çünkü insan nefsi bölünme kabul etmeyen bir bütündür. İsteddiği an bilgi üretebilen bu aklın en belirgin özelliği, varlığın türlerini yani küllileri idrak etmesidir. Kindi dördüncü mertebede "be-

¹⁷⁹ M. M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Editör Mustafa Armağan İst. 1990, II/46-47.

yani” veya “zahir akıl”dan söz eder. (العقل البياني أو الظاهر) Bu müstefad aklın aktif halidir. Yani bilgi oluştuktan sonra düşünsün veya düşünmesin yine o aktif sayılır. Ama düşünce ürettiği sürece bu akıl beyani veya zahir akıl adını alır.

Farâbî’yi (258/870-339/950) İslam filozofları arasında akıl kavramını tüm boyutlarıyla inceleyen kişi olarak tanımaktayız. Kindî gibi Farâbî de süje/obje ilişkisinde bilginin dört safhada oluştuğu ve her safhadaki bilgiye akıl adının verildiğini ayrıntılı olarak ele alır. Farâbî’ye göre güç halindeki akıl (العقل بالقوة أو الهيلواني) bir bakıma nefis veya nefsin bir cüzü ya da herhangi bir gücü ve fonksiyonudur. Bu durumda ferdi nefis ile akıl arasında bir fark yok demektir; durum böyle olunca ferdi nefis gibi güç halindeki akılda beden ile birlikte ölecektir. Ölümsüz ve faal akıl ile ittisal edecek olan külli nefistir. Güç halindeki aklın aktif hale geçmesine Farâbî “fiil halindeki akıl” (العقل بالفعل) adını verir. Bu safhada kavramla aklın özdeşleştiğini söyler. Varlığa ait formlar maddeden soyutlanarak akıl ile özdeşleşip tam bağımsız hale geldiğinde “müstefad akıl” (العقل المستفاد) adını alır. Farâbî beşeri akıllar arasındaki ilişkide hiyerarşik bir düzen olduğunu Themistius gibi kabul eder. Yani bir önceki akıl bir sonrakinin maddesi, o da onun formu durumundadır. Bu şu demektir: insan akli somuttan soyuta yükseldiği gibi soyuttan somuta inerek hem ulvi hem de süfli varlıkların bilgisini edinebilmektedir.

Farâbî insan akli ile faal akıl arasındaki ilişkiyi güneşle göz arasındaki ilişkiye benzetir. Buna göre güneş, ışığını gönderip çevreyi aydınlatmadıkça göz varlığa ait renk ve şekilleri algılayamadığı gibi, faal akıl da feyzini göndermedikçe insanda hiçbir bilgi meydana gelmez. Faal akıl bizim dünyamıza en yakın olan ay feleğinin aklıdır. Dolayısıyla ay altı âleminde meydana gelen her türlü fiziki, kimyevi ve biyolojik olayı bu akıl tayin etmektedir.

Aklın mahiyeti, fonksiyonları ve mertebeleri bakımından İbn Sina(370/980-428/1037) Farâbî gibi akıllar arasında bir hiyerarşinin olduğunu kabul eder. Fakat beşeri plandaki akılları üç yerine kategoriye ayırarak inceler. Ona göre “heyûlâni akıl” (العقل) bilgi edinmek için nefsin sahip olduğu bir güç ve yetenekten ibarettir. “Meleke halindeki akıl” (العقل بالملكة أو الممكن) bu gücün daha gelişmiş ve olgunlaşmış halidir. Bu mertebedeki akıl aksiyomların bilgisin sahiptir. “Fiil halindeki akıl” süje obje ilişkisi sonucu bilgilerin zihinde tam belirmeye ve şekillenmeye başlamasıdır. “Müstefad akıl” varlığa ait formların maddeden soyutlanarak bilgi şeklinde tam teşekkül etmiş halidir. İbn Sina’ya göre düşünmek, beşeri akli faal aklın etkisine hazırlamaktan başka bir şey değildir. Öğrenimin amacı ve fonksiyonu ise insan aklının faal akılla ittisal yeteneğini

daha fazla geliştirmekten ibarettir. Ne var ki bazı kimselerde bu yetenek çok daha güçlü olduğu için onlar öğrenim görmeden de faal akılla ilişki kurma ve varlığın hakikatını, her şeyin bilgisini doğrudan elde etme imkânına sahiptirler. Böyle bir istidata sahip olan heyulani akla “kudsi akıl” (العقل القدسي) adı verilir.

Mahiyet ve fonksiyonları bakımından farklılık arz eden akıllar İbn Rüşd'e (520/1126-595/1198) göre nefsin farklı görünüşlerinden başka bir şey değildir. Akıl insana dışardan direktif veren veya feyiz gönderen apayrı bir varlık değildir; *akıl insan nefsinin kemale ermiş ve soyut bir varlık kazanmış halidir*. İbn Rüşd bu konuda heyûlâni akıl, fiil halindeki akıl, müktesep akıl ve faal akıl gibi dört ayrı aklın varlığından söz eder. Ne var ki bunların hepsi de insan nefsinin farklı tezahürleridir. Bunlardan ilk ikisi nefsin bedenle birleşmesi sonucunda oluşur; üçüncüsü ise bedenle ilişkisi olmakla beraber bağımsız bir cevherdir. Probleme açıklık kazandırmak için filozofun heyulani akılı nasıl yorumladığını bilmek gerekir. Önceki dönem filozoflar bu akılı bedene bağımlı sayıyor, onu nefsin bir gücü veya bir cüzü şeklinde anlıyor ve bunun bir sonucu olarak onun da ölümlü olduğunu söylüyorlardı. Oysa İbn Rüşd'e göre idrak safhasında bu akıl objenin zihindeki bir formu şeklinde düşünülemez, o tamamen manevi bir cevherdir; bir başka deyişle heyulani akıl fizyolojinin bir işlevi değildir. Eğer böyle olsaydı akıl kendi varlığını idrak edemediği gibi aynı anda birden fazla şeyi de idrak edemezdi. Bütün bunlar gösteriyor ki bu akıl sadece bir yetenek veya bir güç değildir. Aksi halde onu da bedenle beraber ölümlü saymak gerekirdi. Hâlbuki böyle bir anlayış dini akideye aykırı olduğu kadar nefsin birliği ve bölünmezliği ilkesine de ters düşmektedir. Ayrıca bu, nefsi bir yönüyle ölümlü, bir yönüyle ölümsüz saymak gibi bir çelişkiye götüreceğinden tutarsız bir iddiadır. Şu halde İbn Rüşd'e gerek heyûlâni akıl gerekse faal akıl gerçekte aynı şeydir, o da insan nefsinin ibarettir. İbn Rüşd bunu şöyle yorumlamaktadır: Bedenle ilişki kuran insan nefsinin başlıca iki fonksiyonu vardır. Bedenle ilişki kuran insan nefsinin başlıca iki fonksiyonu vardır. Birincisi varlığa ait formları maddeden soyutlamak, ikincisi ise soyutlanan ve kavram haline gelen bilgileri kabul etmek. İşte nefsin soyutlama işlevine faal akıl, bunları kabul etme işlevine de heyûlâni akıl denilmektedir.

İbn Rüşd'de müktesep akıl, heyûlâni aklın fiil halindeki görünümüdür. Beşeri akıllar hiyerarşisinde Farâbi ve İbn Sina'nın müstefad akıl dedikleri işte bu müktesep akıldır. İbn Rüşd'e göre beden gibi ölümlüdür. Çünkü nefis bedenden ayrıldığı andan itibaren duyular âlemine ait tüm bilgi birikimi de yok olmaktadır.

b. Kalamcıların Akıl Kavramına Yaklaşımları

Kelam ilminde akıl; tanım, içerik ve nakil ilişkisi bakımından araştırma konusu olmuştur. Amr b. As'a atfedilen "zanda isabet etmek ve olmuş vasıtasıyla olacağı bilmek"¹⁸⁰ ve Ali bin Ebi Talib'in söylediği; "Akıl ikidir/ Akl-ı Matbu', Akl-ı mesmu'/ Mesmu' fayda vermez Matbu' olmadıkça/ Güneşin ışığının fayda vermediği gibi/ Gözün ışığı olmadığı"¹⁸¹ şeklindeki akıl tanımlarını esas alan kaynaklara itibar edilecek olursa daha sahabe döneminde bu konuda fikir beyan edildiğini söylemek mümkünse de aklın tarifleriyle ilgili asıl tartışmalar Mu'tezili kalamcılarının ortaya çıkmasıyla başlamıştır.¹⁸² Mu'tezile kalamcıları akli birbirine yakın tanımlamalarına rağmen yine de farklı sayılabilecek tarifler yapmışlardır. Vasıl bin Ata'ya (80/699-131/748) göre akıl "hakikatın bilinmesini sağlayan kaynaktır." Ebu Huzeyl el-Allâf'da aklı, (131/748-226/840) "insanı diğer varlıklardan ayıran ve nazari bilgilerin öğrenilmesini sağlayan bir güç" diye tanımlar. Cahız da (öl.255/869) "Akıl insandaki anlama ve kendisini zararlı şeylerden koruma gücüdür."¹⁸³ Cubbâi'nin (235/849-?) yaptığı tarif Cahız'ın yaptığı tanıma yakındır: " Akıl, kötü şeylerden alıkoyan ve iyi şeylere yönelten bilgidir." Mu'tezile kalamcıları akli mahiyeti itibariyle araz olarak kabul etmişler, onu insanın düşünce ve davranışlarına yön veren en önemli bilgi kaynağı saymışlardır. Onlara göre akıl, insanın kalbinde Allah tarafından yaratılan düşüncelerin kullanılmasıyla çalışır. Nazzâm (öl. 232/845) ise bunlara muhalefet ederek akıl yürütme eylemini gerçekleştiren kalpteki düşünceleri maddi varlığı bulunan cisimler olarak kabul etmiştir.¹⁸⁴ Bu sebeple ona göre akıl araz değil, cevherdir. Kadı Abdulcebbar'da (öl. 415/1025) aklı, insanın düşünmesini ve yaptığı fiillerden sorumlu tutulabilmesini mümkün kılan belli bilgilerin toplamıdır.¹⁸⁵ Ona göre akıl, zaman içinde ve insana dileyerek fiil yapma imkânı veren bilgilerin tamamıdır. Kadı Abdulcebbar, aklın tarifine 'insana dilediğini yapabilme imkânı veren bilgiler' özelliğini ekleyerek akıl ile insan sorumluluğu arasında bir ilişki kurmuştur.¹⁸⁶

Şia kalamcılarının ekseriyetine göre akıl, hak ile batılı, güzel ile çirkini birbirinden ayırt eden ve bilginin esasını oluşturan ilahi bir güçtür. Filozofların tesirinde kalan

¹⁸⁰ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Metalib ve Mezahip*, İst. trs. s. 16.

¹⁸¹ Hz. Ali, *Nehcu'l-Beleğa*, s. 122

¹⁸² Yavuz, Yusuf Şevki, Akıl maddesi, *DİA*, İst.1989, 2/242.

¹⁸³ Hüsnü Zeyne, *el-Akl inde'l Mu'tezile ve Tasavvuru'l-Akl inde Kadı Abdulcebbar*, Beyrut, 1978, s. 18-21.

¹⁸⁴ Bağdadi, Ebubekir, *Usulu'd-Din*, Kahire, trs. s.27.

¹⁸⁵ Kadı Abdu'l-Cebbar, *el-Muğni*, Kahire, 1965 XI/375-379.

¹⁸⁶ Kadı Abdu'l-Cebbar, *Şerh'u-Usuli'l-Hamse*, Beyrut, trs, s.121.

bazı Şii kelimcılara göre akıl Allah'ın ilk önce yarattığı ruhi bir cevher olup ilim, kudret, irade ve nurdan oluşmuştur. Diğer bir kısmına göre ise akıl Allah'ın insan kalbinde yarattığı araz cinsinden bir güçtür.¹⁸⁷ Şia kelimcilerine göre en belirgin fonksiyonu nazariyatı idrak etmesidir. Önce kendi varlığını idrak eden akıl beş duyu vasıtasıyla nesnelere, iç duyularla da manaları kavrar.¹⁸⁸

Ehl-i sünnet kelimcileri arasında aklın tarifinde bir ittifak oluşmamıştır. Bu ekolün ilklerinden kabul edilen Hâris el-muhasibi aklın cisim, cevher ve araz cinsinden bir şey olmadığını, faydalıyı zararlı olandan ayırt etmesi için Allah tarafından insana doğuştan verilen bir ğarize (tabiat) olduğunu ve varlığının sadece fiilleri aracılığıyla bilinebileceğini belirtir.¹⁸⁹ Bazı sünni kelimciler, aklın ruhi bir öz olduğu, bu sebeple öz anlamına gelen lübb adının verildiği görüşündedirler. İmam Ahmed b. Hanbel akli insanda doğuştan var olan bir yetenek olarak görür.¹⁹⁰ İbn Hazm, (öl.456/1064) akli cevher değil, aksine ruhun bir kuvveti ve fiilinden ibaret olan araz kabul eder. Yine ona göre tüm İslam âlimleri akli "iyiyi kötüden ayırt edip iyi olanı yapma ve kötü olandan kaçınma gücü" anlamında kullanmışlardır.¹⁹¹ Müteahhirin âlimlerden İbn Teymiye, (h.661- 728) akli "insanın doğru ve faydalı olanı bilip davranışlarına bu doğrultuda yön vermesini sağlayan tabiat" şeklinde tanımlar.¹⁹²

Ebu Mansur el-Maturidi (öl. 333/944) Akli " aynı nitelikteki olanları bir araya toplayan ve ayrı nitelikte olanları ayıran şey"¹⁹³ olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlamadan da anlaşılabilir ki akıl; varlıkları ve onlarla ilgili bilgileri tasnif ederek sonuçlar çıkaran ve insana kıyas yapma gücü veren zihni bir alet olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁴

Eş'ariye ekolünü sürdüren kelimcilerin çoğu akıl ile alakalı yorumlarında mutezilenin görüşlerine yakın fikirler beyan etmişlerdir. Ebu'l-Hasan el-Eş'ari (öl.330 veya 334/941 veya 945) akli "zaruri bilgilerin bir kısmını bilmek"¹⁹⁵ şeklinde tanımlar. Bakıllani (403/1013) Eş'ari'nin görüşünü biraz daha açarak akli, "vacip, mümkün ve muhal olan hususları bilmek"¹⁹⁶ şeklinde tarif etmiştir. Gazâli (450/1058-505/1111) akıl hakkında ya-

¹⁸⁷ Muhammed Rişehri, **Mizanu'l-Hikme**, 6/395, 410 1362-1363, Tahran, trs.

¹⁸⁸ Rişehri, age, 6/410.

¹⁸⁹ Muhasibi, Hâris, **Şerefu'l-Akl**, Kahire, 1974, s.17.

¹⁹⁰ İbni Teymiyye, **Mecme'u'l-Fetava**, , Kahire, 1999, 9/288.

¹⁹¹ İbn Hazm, **Kitabu'l-Fasl**, Tahran, trs. 7/71-75

¹⁹² İbn Teymiyye, age, 7/24.

¹⁹³ Maturidi, **Kitabu't-Tevhid**, İst. 1989, s.5.

¹⁹⁴ **DİA**, Akıl maddesi, 2/243.

¹⁹⁵ İbni Füreke, **Mücerredü Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari**, Beyrut, 1986, s. 31-32

¹⁹⁶ Tehânevi, **Keşşaf**, II/1034

pılan farklı tarifleri geçerli sayarak birleştirmek istemiş, onu zaruri, tecrübi ve nazari bilgilerin meydana gelmesini sağlayan, ayrıca bunların gerçekliğini anlama imkânı tanıyan bir güç olarak kabul etmiştir.¹⁹⁷

Netice olarak kelimelerin ekseriyeti akli, insanda doğuştan var olan ruhi bir güç olarak kabul etmişlerdir. Bu güç Allah'ın müdahalesiyle çalışmaktadır. Bu yönüyle akıl, İslam filozoflarının duyu organlarının ve beynin çalışmasından tevellüt ederek maddi bir sonuç olarak yaklaşımlarından ayrılmaktadır. Bir kısım Eş'ariler'le Mutezile kelimcileri ise akli, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı akıl ilkeleriyle doğruluğunu ispat etmek için akıl yürütmeye gerek duyulmayan aksiyom bilgisi olarak kabul etmişlerdir.¹⁹⁸

c. Sûfilerin Akıl Kavramına Yaklaşımları

İlk dönem sûfiler aklın mahiyetini tarif ve tahlille fazla uğraşmamış sadece din ve ahlak alanında pratik bakımından sağladığı veya sağlaması gereken faydalar üzerinde durmuşlardır.¹⁹⁹ İlk zahitlere göre akıl, Allah'ın nimetlerini tanımayı ve ona şükretmeyi sağlayan, kötü duyguların baskısına rağmen dinin iyi olduğuna hükmettiği tutum ve davranışlara yönelten ve sonuçta ahiret mutluluğunu kazandıran bir melekedir. Kelabâzi (öl.380/990) aklın kulluğun gereğini yerine getirmeye yarayan bir alet olduğunu İbn Ata'dan nakleder.²⁰⁰ İslam düşünce tarihinde akli hevânın zıddı olarak görmek yaygın bir anlayıştır. Bu anlayışın yaygınlaşmasında ilk dönem sûfilerden Hâris el-Muhasibi (165/781-243/857) ve Hâkim et-Tirmizi (öl. 638/1240) etkili olmuştur. Onlara göre akıl hidayet, hevâ dalalet; akıl ziynet, hevâ, leke; akıl saadet, hevâ şekavettir. Muhasibî'ye göre akıl yaratılmış bir melekedir.²⁰¹ Yine ona göre akıl bedendeki bir nur olup ne maddedir ne de maddidir. Hak ile batılı ayırt etmeye yarayan akıl tabii ve tecrübi olmak üzere iki çeşittir. Hâkim et-Tirmizi'de akli hak ile batılı birbirinden ayıran bir nur olarak anlar ve aklın karşısına hevâyı koyar: genellikle aklın ahlaki ve psikolojik yönleri üzerinde durarak bu konuda geniş açıklamalarda bulunur.²⁰²

¹⁹⁷ Muhasibi, age. s. 66.

¹⁹⁸ Farabi, age. s. 40-42.

¹⁹⁹ Ebu Nuaym, 2/ 203,300.

²⁰⁰ Kelabazi, *et-Taaruf*, Dimeşk, 1978, s. 63

²⁰¹ Muhasibi, *el-Vasaya*, Beyrut, 1986, s. 252.

²⁰² **DİA**, akıl maddesi, s. 246,247.

Sonuç

Kur'an'da "akıl" kavramının isim olarak değil, fiil olarak geçtiğini gördük. Bu durum aklın Kur'an'da canlı bir uygulama alanına sahip olduğunu, onun kullanılması ve aktif olması gerektiğini gösterir.

Kur'an her fırsatta aklın önemine ve hayati fonksiyonuna işaret etmektedir. Kur'an'da akıl kavramından ne kastedildiğini yine Kur'an'ın bütünlüğü içinde anlamak gerekmektedir. Akıl kavramı Kur'an'da geçen en önemli anahtar kelimelerden olup anlam sahası en geniş kavramlardan biridir. Bu kavram, insanı Allah'ın ayetlerini anlamaya muktedir kılan beşer yeteneğini ifade etmektedir. Allah'ın. beşeriyete gösterdiği. âyetleri insanlar bu yeteneğiyle kavrar; "şüphesiz bunda, aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır."²⁰³ Âkıl, bilgi birikimiyle vahyi, Allah'ın muradına uygun olarak anlamının en önemli bir vasıtasıdır.

Kur'an'dan çıkarabildiğimiz kadarıyla insan aklının en önemli fonksiyonu, kendi yaratılışına, dış dünyaya, tabiata ve tarihe bakarak bunların Allah ile olan irtibatını sağlaması, O'nu onaylaması ve Peygamberlerin sundukları mesaja kulak vermenin gerekliliğini kabul etmesidir. Bu fonksiyonu icra edemeyen akıl selim akıl olarak kabul edilmez.

Akıl gibi, kalb de Kur'an'da ilahî kelama muhatap olmuştur. Kur'an, özellikle Allah'ın varlığı konusunda kalbi, akıl düzeyinde onaylayan yahut reddeden bir bilgi melekesi olarak görmektedir; bu yüzden bu idrak aracının iyi korunup geliştirilmesini ve işlevselliğinin yitirilmemesini ister. Allah'ın varlığı, Peygamberlerin fonksiyonu, ölüm ötesi hayatın gerekliliği gibi temel inanç konularını kabul etmede akıl çok önemli bir vasıta. Kur'an insanı iman hususunda da düşünüp kafa yorduktan sonra kendi hür iradesi ile kararını verip inanmasını ister. Bunu başaramayanları, Kur'an'ın birçok ayeti, akıllarını (yerinde ve gereği gibi) kullanmayanları, kalpleri marazlı kişiler olarak tanıtır.

Kur'an, kişinin aklını kullanması yanı sıra toplumun da aklını kullanması yahut kullanmamasını zikreder. Buradan, bireysel planda akıllı olmanın hayır; hak, iyilik, güzellik gibi faziletleri hâkim kılmada yeterli olmayacağı topluca düşünme ve akletmenin ikame edilmesinde yahut toplum dışı kalmasında çok etken rol oynayacağı gerçeğini anlatmaktadır.

²⁰³ Rum,30/24.

Kur'an Allah'ın birliğini, kudretini, hikmetini görme, O'nun elçilerinin çağrısına icabet etme ve vahyin bildirdikleri üzerinde kafa yorma, onları hayata geçirme, şeytanın işgalına karşı uyanık. Olma ahiret hayatını düşünüp oraya hazırlık yapma vb... gayeler için insanların ve toplumların akıllarını kullanmalarını istemiştir. Kur'an, insanlardan aklını kullanmayı istemenin yanı sıra onu kullanmayan insanları ve toplumları keskin bir ifadeyle uyarılmış hatta tehdit etmiştir. Bu tehdit ve uyarı, aklını kullanmayanların yanı sıra onu kötüye kullananlar için de geçerlidir.

Akl kelimesinin fiil olarak geçtiği ayetlerde, genellikle, akılı kullanarak doğru düşünmenin, isabetli tercihlerde bulunmanın gereği ve önemi üzerinde durulmuştur. Kur'an'a göre akıllı insan, kendisini çevreleyen bozuk yapıdan Allah'a imana kavuşan, O'na şirk koşmayan, peygamberlerin bildirdiklerine kulak veren, Kitap'ın hak olduğuna inanan, ondaki güzelliklere kafa yoran, ilim ve hikmetten nasibini almaya çalışan, şeytanın saptırmalarına karşı tedbirli olan; dini duyarlılık üzere olup, haram helal ölçülerine dikkat eden, İbret alan, ahirete hazırlık yapan, tebliğde akıllı ve verimli metotlar izleyen vb. olumlu özellikleri taşıyan model insandır.

Kur'an'da "akletme" fiilinin kullanıldığı ayetlerin ne kadarının Mekke'de, ne kadarının da Medine'de indiğine bakacak olursak, akılla ilgili ayetlerin ilk etapta, Allah'ın varlığı, birliği, kudreti, ihsanı, peygamberlerin çağrısına icabet etmenin gerekliliği, şirke düşenlerin çelişkileri, ölüm ve ötesi, hesap gibi daha ziyade düşündürücü nitelikte olan ayetlerin ağırlıkla nazil olduğu dönem Mekke olarak görülmektedir. Hâlbuki bunlar neredeyse yarı yarıyadır. Bu tür ayetlerin yarısının inançsız Mekke toplumuna, yarısının da inançlı Medine toplumuna inmiş olması bizi, akılı kullanmayı talep etme bakımından Allah'ın her iki toplumu da eşit tuttuğu fikrini düşündürmektedir. Bu durum, "inanın insan ve toplumun' artık akla ihtiyacı olmadığı akla gerek kalmadığı" görüşüne asla fırsat vermemektedir.

Kaynakça

- Abdu'l-Baki, M. Fuad, **Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'an**, İst. 1986
 Arkoun, Muhammed, **Kur'an Okumaları**, (çev. Ahmet Zeki Ünal), İst. 1995.
 Ateş Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, İst. 1989
 Âsım Efendi, **Kâmûs Tercemesi**, İstanbul, 1964.
 Aydın, Hüseyin, **Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi**, Ankara, 1976
 Bağdadi, Ebubekir, **Usulu'd-Din**, Kahire. Trs.
 Bayraklı, Bayraktar, **Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları**, İst. 1999.
 Bekaroğlu, Mehmet, **"Bir Anahtar Kavram, Akıl," 1. İslam Düşüncesi Sempozyumu**, İst. 1995.
 Bostânî, Butros, **Muhîtu'l-Muhît**, Lübnan 1987.
 Bolay, Süleyman Hayri, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989

- Buhari, Abdullah b. İsmail b. İbrahim, **Sahih**, İst. 1992.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sıhah Tâc'ul-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye**, Beyrut, 1979.
- Cürçânî, Seyyid Şerif, **Kitâbu't-Ta'rîfât**, İstanbul, 1960.
- Cûzû, Muhammed Ali, **Mefhumu'l-Akl ve'l-Kalb fi'l-Kur'an ve's-Sünne**, Beyrut, 1983.
- Doğan Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İst. 1996.
- Döndüren, Hamdi, Akıl Maddesi, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**. İst. 1989.
- Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Musa, **el-Külliyât**, nşr. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısri, 1992.
- Esen, Muammer, **İman Kavramı Üzerine**, AÜİFD, c.49, sayı 1, yıl 2008.
- El İsfehani, Rağıp; **Müfredatu Elfazu'l-Kur'an**, Dımeşk, 2009.
- Ezheri, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, **Tehzibu'l-Luğa**, Kahire, 1964.
- Farabi, Ebu'n-Nasr Muhammed b. Muhammed, **Meâni'l-akl**, Leiden, 1895, Trs.
- Ferahidi, Ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmet **Kitabu'l-Ayn**, Beyrut, 1988, Fîruzâbâdî, Ebû't-Tâhir, **el-Okyanûsu'l-Basit fi Tercümeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, Kahire, 1913.
- Gazâlî, Hamid b. Muhammed b. Muhammed. **İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn**, Kahire 1966.
- Hançerlioğlu, Orhan, **Felsefe Sözlüğü**, İst. 2002.
- Hüsni, Zeyne, **el-Akl inde'l-Mu'tezile ve't-Tasavvuru'l-Akl inde Kadı Abdu'l-Cebbar**, Beyrut, 1978.
- Hız. Ali, **Nehcu'l-Beleğa**, Beyrut 1987.
- İbni Düreyd, Ebu Bekr b. Muhammed, **Cemheretü'l-Luğa**, Mektebetü'l-Mearif, Haydarabat. h.1349.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezeri, **Camîu'l-Usul fi Ehadisi'r-Resul**, Dımeşk, 1970.
- İbni Füreke, **Mücerredü Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari**, Beyrut, 1986.
- İbn. Hanbel, Ahmed, **Müsned**, İst. 1992.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, **Kitabu'l-Fasl**, Tahran Trs.
- İbni Mace, Süleyman b. El Eşas, **Sünen** İst. 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânü'l-'Arab**, Beyrut, 1990,
- İsfehânî, Râgıb Hüseyin b. Muhammed b. Râşid, **el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an**, nşr. Muhammed Seyyid Kilânî, Kahire, 1961.
- **ez-Zeria ila Mekarimi's-Şeria**, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriye, Kahire, 1973.
- İbni Teymiyye, Şeyhu'l-İslam Ahmed, **Mecme'u'l-Fetava**, Kahire, 1999.
- İzutsu, Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, (çev. Süleyman Ateş) İst. Trs.
- Kadı Abdulcebbar, **El-Muğni**, Kahire, 1965.
- **Şerh'u-Usuli'l-Hamse**, Beyrut. Trs.
- Kardavi, Yusuf, **el-Akl ve'l-İlm fi'l-Kur'an'ı'l-Kerîm**, Kahire, 1996.
- Kaşgarlı, Mahmut, **Divan-ı Lügat-ı Türk**, İst. 1968.
- Kelabazi, **et-Taaruf**, Dımeşk, 1978.
- M. M. Şerif, **İslam Düşüncesi Tarihi**, Editör Mustafa Armağan İst. 1990
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Mahmud, **Kitabu't-Tevhid**, İst. 1989. Tercüme, Hüseyin Sûdi Erdoğan.
- Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, **Edebü'd-Dünya ve'd-Din**, İstanbul, 1969.
- Muhammed el-Emin eş-Şenkîti, **Advau'l-Beyan fi İdahi'l-Kur'an bi'l-Kur'an**, Lübnan, 2006.
- Muhasibi, Hâris, **Şerefu'l-Akl ve Mahiyetuhu**, Kahire, 1974.
- el-Vasaya, Beyrut, 1986.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. El Haccac, **Sahih**, İst. 1992.

- Nasr, Seyyid Hüseyin, **İslam İdealler ve Gerçekler**, (çev. Doç. Dr. Ahmet Özel) İst. 1996.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman b. Şuayb, **Sünen**, Mısır, 1964.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmet, b. Mahmut, **Medariku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, Mısır, 1978.
----- **ez-Zeria ila Mekarimi's-Şeria**, Kahire, 1973, s.78.
- Razi, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, **et-Tefsiru'l-Kebir**, Tahran, 1992.
- Rişehri, Muhammed, **Mizanu'l-Hikme**, Tahran. Trs.
- Saliba Cemil, **el-Mu'cem'ul-Felsefi**, Beyrut 1982.
- Suyuti, Celaleddin, **ed-Durru'l-Mensur fi't-Tefsiri bi'l-Me'sur**, Beyrut, 1986.
- Şemseddin Sami, **Kamus-u Türki**, İst. 1997.
- Taberî, İbn Cerir, **el-Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an**, Kahire, 2010.
- Tehanevi, Muhammed Ali b. Ali, **Keşşafu Istılahati'l-Funün**, İst. 1988.
- Tayfur Hamdi, **Akletme Üzerine**, s, 168. İst. Trs.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa, **Sünen**, İst. 1992.
- Yakıt, İsmail, **Doğru Bir Kur'an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi**, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, I. Sayı, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, İst. 1990.
- Yazır, Elmalı'lı Muhammed Hamdi, **Metalib ve mezahip**, İst. Trs.
----- **Hak Dini Kur'an Dili** İst. 1975.
- Zemaşeri, ebi'l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer, **Keşşaf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucûhi't-Te'vil**, Dimeşk, 1974.